

O položaju žene u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj - djelovanje Konferencije za društvenu aktivnost žena Hrvatske

Glazer, Tina

Master's thesis / Diplomski rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:454716>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom](#).

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-12**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA

TINA GLAZER

**O POLOŽAJU ŽENE U
SOCIJALISTIČKOJ REPUBLICI
HRVATSKOJ – NEKI ASPEKTI
DJELOVANJA KONFERENCIJE ZA
DRUŠTVENU AKTIVNOST ŽENA
HRVATSKE**

DIPLOMSKI RAD

ZAGREB, 2022.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA
ODSJEK ZA POVIJEST

TINA GLAZER

**O POLOŽAJU ŽENE U
SOCIJALISTIČKOJ REPUBLICI
HRVATSKOJ – NEKI ASPEKTI
DJELOVANJA KONFERENCIJE ZA
DRUŠTVENU AKTIVNOST ŽENA
HRVATSKE**

DIPLOMSKI RAD

Mentor: doc. dr. sc. Wolly Krašić

Zagreb, 2022.

O položaju žene u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj – neki aspekti djelovanja Konferencije za društvenu aktivnost žena Hrvatske

On the position of women in the Socialist Republic of Croatia – chosen activities of the Conference for Social Activity of Women of Croatia

Sažetak

Namjera rada jest dati novi doprinos proučavanju pravnog i društvenog položaja žene u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj. Temelj za proučavanje jest djelovanje Konferencije za društvenu aktivnost žena Hrvatske (KDAŽH). KDAŽH je kao društveno-politička organizacija radila na političkoj mobilizaciji i aktivizaciji žena na svim područjima društvene djelatnosti te je bila dio Socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske (SSRNH). Za rad na konkretnim pitanjima iz djelokruga KDAŽH postojale su komisije. Stoga će se u radu detaljno proučavati dokumenti Komisije za pravna pitanja žene i porodice, Komisije za društvenu pomoć porodici, Komisije za planiranje porodice i Komisije za pitanja položaja zaposlenih žena i praćenje daljnjih procesa zapošljavanja. Na temelju dostupnih dokumenata spomenute organizacije analizirat će se koliko se zakonska regulativa poštovala u stvarnosti, tj. kakav je bio stvarni položaj žene na temelju glavnih uloga koje je zauzimala u društvu - majke i radnice. Vrijeme proučavanja odnosit će se na razdoblje od 1950-ih do 1970-ih. Izuzev pitanja zdravstvene skrbi gdje donosim podatke iz 1980-ih godina.

Ključne riječi: Konferencija za društvenu aktivnost žena Hrvatske, položaj žena u SRH, prava žena u SRH, obrazovanje žena u SRH, žena na selu u SRH

Abstract

Intention of the paper is to give new academic approach to studying the topic of legal and social position of women during the period of Socialist Republic of Croatia. Foundation for the studying of this topic is Conference for Social Activity of Women of Croatia. The Conference was both social and political organisation. Its main goal was to mobilise women on all areas of social activity. Conference had many committees and their documents will be emphasised and discussed in this paper. On the basis of the available documents of the mentioned organization, it will be analyzed to what extent the legal regulations were respected in reality, i.e. what was the real position of women based on

the main roles she occupied in society - mother and worker. Time of the study will be the time from 1950s to 1970s. Except for the issue of the health care where I address data from the 1980s.

Key words: Conference for Social Activity of Women of Croatia, position of women in the Socialist Republic of Croatia, women's rights in the Socialist Republic of Croatia, education of women in the Socialist Republic of Croatia, women in the countryside in the Socialist Republic of Croatia

Sadržaj

Uvod	1
1. Položaj žene u hrvatskim zemljama koncem 19. i početkom 20. stoljeća.....	3
2. Položaj žene u hrvatskim zemljama u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca	4
3. Žena u Narodnooslobodilačkom pokretu	6
4. Općenito o pravima i položaju žene u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji (FNRJ)	7
5. Žena kao majka.....	9
5. 1 Zdravstvena i socijalna zaštita	9
5. 2 Pravo na pobačaj	10
5. 3 Samohrane majke.....	12
6. Žena kao radnica.....	17
6. 1 Žene u obrazovanju.....	17
6. 2 Problemi zaposlene žene.....	22
6.3 Žene u samoupravljanju.....	33
6. 4 Žene na selu	38
6. 5 Žene na radu u inozemstvu	48
6. 6 Žene u mirovini.....	50
7. Žene u organima vlasti	51
8. Usporedba položaja žena u Jugoslaviji s položajem žena u zapadnoj Europi i SAD-u	54
Zaključak	58
Popis izvora i literature.....	61

Uvod

Namjera rada jest dati novi prilog proučavanju ženske povijesti u Republici Hrvatskoj te na taj način pridonijeti popularizaciji iste. Točnije, položaja i prava žena u vremenu Socijalističke Republike Hrvatske (SRH). U prvom, uvodnom dijelu rada donosim pregled položaja žene u hrvatskim zemljama krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Zatim prikaz stanja u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca te Narodnooslobodilačkom pokretu (1941.-1945.). Središnji dio rada odnosi se na razdoblje Socijalističke Republike Hrvatske, od 1950-ih do 1970-ih. Kroz glavne uloge koje je žena zauzimala u društvu razmotrit ću njezin položaj i prava. Tako glavna poglavlja govore o ženi kao majci, radnici i političkom subjektu. U poglavlju o ženi kao majci dotaknut ću se zdravstvene i socijalne zaštite žena, prava na pobačaj te položaja samohranih majki. U poglavlju o ženi kao radnici donosim podatke o ženama u sustavu obrazovanja, probleme zaposlenih žena te položaj žena na selu. U poglavlju o ženi kao političkom subjektu donosim podatke o sudjelovanju u organima vlasti i upravljanja. Zatim ću usporediti položaj žena u SRH s položajem žena u SAD-u i zapadnoj Europi u navedenom razdoblju. Na kraju rada nalazi se zaključak i popis korištenih izvora i literature.

Autorica je za potrebe pisanja ovoga rada analizirala građu koja je pohranjena u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu. Točnije, fond HR-HDA-1234 Konferencija za društvenu aktivnost žena Hrvatske. Osim navedene arhivske građe autorica se koristila znanstvenom literaturom i znanstvenim člancima. Važno je naglasiti da ne postoji ni jedan znanstveno-kritički rad u kojem se ozbiljnije i opsežnije analiziraju spisi spomenutog fonda. Stoga rad nije samo prikaz spomenute građe, nego i kritička analiza iste.

Istraživački cilj je odgovoriti na pitanje koliko je stvarni položaj žene odgovarao onome pravno zajamčenom, tj. koliko je napredak u zakonodavstvu doveo do onoga u stvarnosti. U ovom radu namjeravam pokazati koliko su žene u komunističkoj Jugoslaviji zapravo bile obespravljene, iako se portretirala jedna sasvim druga slika. Isto tako, pokazat ću da je žensko pitanje korišteno kao mobilizacijska taktika od strane Narodnooslobodilačkog pokreta (NOP), kako bi se žene pridobilo s ciljem osvajanja vlasti Komunističke partije Jugoslavije (KPJ). NOP je predvodila KPJ. Također, pokazat

ću da su komunisti davanjem biračkog prava ženama smatrali da je žensko pitanje riješeno.

Kada uzmemo u obzir da razdoblje o kojem se govori nije tako davna prošlost i da imamo obilje podataka, onda se može reći da dosadašnji stupanj znanstvene istraženosti nije zadovoljavajući. Položaj žena u komunističkoj Jugoslaviji još uvijek nije zastupljena tema u povijesnoj znanstvenoj literaturi. Čak i kada žene jesu predmet istraživanja, onda se tu uglavnom radi o njihovoj uključenosti u NOP, Antifašističkom frontu žena (AFŽ) i prijelomnoj 1945. godini kada su dobile pravo glasa. Najčešći recentni radovi koji govore o ženama bave se diskriminacijom ili ženama kao žrtvama obiteljskog nasilja. Zanimljivo je da ne postoji posebna publikacija o povijesnopravnom razvoju položaja žene u Hrvatskoj.

Smatram da je tema važna stoga što konkretno žene nisu dovoljno zastupljene u znanstvenim radovima. Budući nisu dovoljno zastupljene, nisu ni akreditirane za svoj doprinos društvu. Tek nedavno se počelo govoriti o *povijesti žena*. Točnije, do 1980-ih godina povijest žena nije bila u fokusu istraživača. U ovom kontekstu pionirkom se smatra Nada Ler Sofronić čija se doktorska disertacija pod naslovom *Marksizam i teorije oslobođenja žena* danas smatra prvom feminističkom tezom obranjenom u SRH.¹ Gledajući unatrag, glavni akteri povijesti su u pravilu bili muškarci. Dugo vremena žena je bila potisnuta u drugi plan i svedena samo na ulogu majke i domaćice.

¹ RAJKOVIĆ, *Dugi ženski marš*, 38-39.

1. Položaj žene u hrvatskim zemljama koncem 19. i početkom 20. stoljeća

Stvaranjem modernog građanskog društva i građanske kulture, dolazi do dosljednog odvajanja privatnog i javnog života. Žene su bile usmjeravane isključivo ka prvoj sferi. Od žena se očekivalo da budu skromne, predane, čedne te posvećene obitelji. Smatrane su ne samo fizički krhkim nego i mentalno slabijima u odnosu na muškarce. Tako je bilo uvriježeno da muškarac utjelovljuje osobine razboritosti i umjerenosti, dok su žene smatrane osjećajnim i iracionalnim. Žene nižih društvenih slojeva su bile primorane na zaposlenje kako bi si osigurale egzistenciju. S druge strane, od žena višeg društvenog i ekonomskog statusa se očekivalo da budu ogledni primjerci dobrih domaćica, supruga i majki.²

Mažuranićevom³ reformom osnovnog školstva iz 1874. godine uvedene su kazne za roditelje koji ne bi svoju djecu slali u školu. Tako je obrazovanje postalo dostupnije djevojčicama i djeci sa sela. Godine 1892. otvoren je privremeni ženski licej u Zagrebu, a od 1901. godine žene su mogle kao redovite studentice pohađati Filozofski fakultet u Zagrebu. Tako na prijelomu stoljeća dolazi do pojave prvih žena s visokom naobrazbom na prostoru koji danas poznajemo kao Republika Hrvatska. Do 1914. godine na zagrebačkom Filozofskom fakultetu studiralo je 158 žena.⁴

Stasanjem modernog građanskog društva ženama je omogućeno bavljenje privrednim djelatnostima. Najviše ih je radilo kao kućne sluškinje. Tako je 1880. godine u Zagrebu bilo zaposleno 5 864 od ukupno 14 625 žena. Od toga je 1 497 ili 25. 5% žena radilo u obrtu i industriji, 183 ili 3. 1% u trgovini i kreditu te 16 ili 0. 27% u prometu.⁵ Gornji grad je 1890. godine imao 10 858 stanovnika od kojih je sveukupno 694 radilo kao kućna posluga. Od tog broja 553 su bile žene. One nižih društvenih slojeva su kroz zaposlenje generirale određenu autonomiju. Zaposlenjem su stjecale određenu

² IVELJIĆ, *Očevi i sinovi*, 278.

³ Mažuranić, Ivan. Hrvatski književnik, političar i pravnik (Novi Vinodolski, 11. VIII. 1814 – Zagreb, 4. VIII. 1890). Od 1850. u Beču je obnašao najviše političke funkcije vezane uz Hrvatsku. Kao ban 1873–80. potaknuo je živu reformsku djelatnost kojom su u Hrvatsku uvedeni mnogobrojni moderni instituti. Tada su uvedeni odgovornost bana Saboru, dioba sudstva i uprave te neovisnost sudaca, moderna upravna organizacija, racionalnija sudbena organizacija i racionalniji kazneni postupak, moderniji penološki sustav, sloboda tiska i drugo. Preuzeto s: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=39660> (zadnje posjećeno 4. kolovoza 2022.).

⁴ IVELJIĆ, *Očevi i sinovi*, 281.

⁵ *Isto*, 284-285.

ekonomsku neovisnost. Postaju pomoćne radnice, radnice u kemijskoj i tekstilnoj industriji, nasljednice obrta preminulog supruga, krojačice, krčmarice i drugo. Osijek je tako 1880. godine imao 799 žena zaposlenih u obrtnim djelatnostima. Od cjelokupnog broja radnika (3.599), žene su činile 37,29% zaposlenih u navedenom sektoru. Nakon što je 1884. godine donesen Ugarsko-hrvatski obrtni zakon, žene su dobile pravo na četverotjedno bolovanje nakon poroda bez prekidanja radnog ugovora.⁶

Javna djelatnost žena dugo je bila svedena na dobrotvorni rad. Emancipacijom građanstva, od žena građanske elite se počelo očekivati da budu sposobne kretati se u socijalnim krugovima. Tako su trebale znati kako sastaviti primjeren jelovnik i ugostiti posjetitelje, lijepo se odjenuti, pristojno ponašati te znati voditi socijalno prihvatljivu konverzaciju. Također su morale biti i prikladno obrazovane, u prvome redu imati likovnu i glazbenu poduku te poznavati klasična djela lijepe književnosti. Među obavezama dobrostojeće građanske domaćice bilo je i vođenje salona.⁷

2. Položaj žene u hrvatskim zemljama u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca

U ovome razdoblju otvorilo se pitanje ženskog prava glasa i o njemu je raspravljalo Privremeno narodno predstavništvo.⁸ Najveći protivnik ženskog prava glasa je bila Radikalna stranka.⁹ Oni su svojim stavom utjecali i na druge stranke u vladi. Navodili su da ženama ne treba dati političko pravo stoga što su ekonomski i društveno podređene te nesposobne samostalno rasuđivati.¹⁰ Tako Maček¹¹ u jednom intervjuu upitan o ženskom pravu glasa odgovara: „Tko bi se na primjer brinuo za moju kuću i djecu, kada bi se moja gospođa počela baviti politikom. Kuća i djeca to je nešto najljepše za ženu, jer žena izvan kućnog ognjišta izgubila bi sve ono što je resi kao ženu. Za ženu

⁶ ERCEG, TATAJ, „Položaj žena u Banskoj Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća“, 83-84.

⁷ IVELJIĆ, *Očevi i sinovi*, 290-291.

⁸ Prvi parlament Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.

⁹ Politička stranka u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Glavni oslonac režima. Zastupali strogi centralizam. Na čelu stranke Nikola Pašić.

¹⁰ ŽELJKO, „Obiteljsko pravni položaj žena u Hrvatskoj u razdoblju od 1914. do 2014. godine“, 32.

¹¹ Maček, Vladko, hrvatski političar (Jastrebarsko, 20. VII. 1879 – Washington, 15. V. 1964). Član Hrvatske pučke seljačke stranke (HPSS) od osnutka, a od 1906. član glavnoga stranačkog odbora. Nakon smrti S. Radića (1928) bio je postavljen za predsjednika HSS-a i ujedno supredsjednika (sa S. Pribičevićem) Seljačko-demokratske koalicije. Preuzeto s: <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=37893> (zadnje posjećeno 23. kolovoza 2022.).

je kuća, a za muškarca politika.“¹² Međutim, ovdje valja spomenuti Maru Matočec. Više od dvadeset godina je djelovala na javnoj sceni HSS-a i preko društvenih organizacija spomenute stranke tražila ravnopravnost žena i muškaraca. Smatra se prvom seljankom/ženom koja je tražila da žene, razmjerno svom radu, budu ravnopravne s muškarcima.¹³

Prema popisu stanovništva iz 1921. godine, od jedanaest milijuna stanovnika, devet je pripadalo poljoprivrednom sektoru. Seljačka obitelj je bila glavna proizvodna jedinica.¹⁴

Seoske djevojke su se udavale u dobi od 18 do 20 godina, a mladići od 22 do 26 godina. Izbor nije bio prepušten onome tko se trebao vjenčati, a posebice ne njihovim osjećajima. Vlastite želje nikada nisu bile stavljanje ispred odluke roditelja i interesa cijele obitelji. Kada govorimo o seljačkoj obitelji, brak nekoga od članova značio je promjenu za cijelo domaćinstvo. Tako se od braka očekivao kapital (zemlja), radna snaga i nove društvene veze. Presudno je bilo koliko zemlje, kao temeljnog kapitala bi tko trebao naslijediti. Ovo je postajalo sve važnije i za žene, koje su po novom građanskom zakoniku nasljeđivale zemlju jednako kao i muški potomci. Iako se to u praksi događalo rijetko.¹⁵

Što se tiče poslova, na ženi je bilo da vodi brigu o kućanstvu i djeci. Dodatno je žena bila vezana za kuću i činjenicom da su muškarci obavljali sve poslove vezane za odnos s društvom (odlazak na sud, sajmište, praćenje i sudjelovanje u političkom životu). Žena je izvan sela mogla imati samo svoju obitelj.¹⁶ Doduše, Prvi svjetski rat je ženama otvorio vrata svijeta plaćenog rada. Međutim, to je bila iznimka, ne pravilo. Završetkom izvanrednog stanja došlo je do smanjenja broja zaposlenih žena. Baš kao i prije rata, poslodavci su prednost davali muškoj radnoj snazi.¹⁷

Krivični zakonik Srba, Hrvata i Slovenaca iz 1929. godine, donio je određene pozitivne pomake u smjeru krivičnopravne zaštite žene. Njime je žena postala pravni subjekt, neovisna od interesa muža, kriminaliziralo se silovanje bez obzira na seksualnu

¹² SKLEVICKY, *Žene i moć*, 113.

¹³ KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, „Mara Matočec i žene“, 66-68.

¹⁴ OGRAJŠEK GORENJAK, *Opasne iluzije*, 74.

¹⁵ LEČEK, *Seljačka obitelj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1918.-1941.*, 416, 418, 420.

¹⁶ *Isto*, 458, 460.

¹⁷ OGRAJŠEK ORENJAK, *Opasne iluzije*, 88.

prošlost žrtve te se krivična kažnjivost preljuba ravnopravno provodila prema muškarcima i ženama.¹⁸ U osnovi, samo u kaznenom pravu je žena bila izjednačena s muškarcem. Imala je deliktnu sposobnost i odgovarala za kaznena djela pod istim uvjetima.¹⁹

3. Žena u Narodnooslobodilačkom pokretu

Njemačka i Italija napale su Kraljevinu Jugoslaviju 6. travnja 1941. godine, uz sudjelovanje bugarskih i mađarskih snaga, te do 17. travnja 1941. godine porazile jugoslavensku vojsku. Kralj i vlada izbjegli su u inozemstvo. Njemačka i Italija podijelile su jugoslavenski teritorij na interesna područja, neke su dijelove anektirale, a pojedine ustupile Mađarskoj, Bugarskoj i Albaniji. Pod ustaškim režimom uspostavljena je Nezavisna Država Hrvatska (NDH). Tijekom Drugoga svjetskoga rata KPJ je pod vodstvom Josipa Broza-Tita uspješno organizirala partizanski oružani otpor Silama Osovine i njihovim lokalnim saveznicima, snagama NDH i ostacima kraljevske vojske (četnici).²⁰

Tijekom Drugoga svjetskoga rata partizanskim se jedinicama priključilo 100.000 žena. Oko četvrtina je poginula, a ranjeno ih je 40.000. Neke su u rat išle za svojom braćom i muževima, neke motivirane željom za obranom zemlje, a neke zbog težnje za emancipacijom. Uglavnom su to bile mlade i neobrazovane djevojke iz ruralnih krajeva. Partizanski pokret u Jugoslaviji zalagao se za poboljšanje političkog, ekonomskog i društvenog položaja žena.²¹

Centralni komitet Komunističke partije Hrvatske izdao je 6. prosinca 1941. Okružnicu br. 4 o organizaciji i zadacima AFŽ-a. Navodi se da je AFŽ osnovana s ciljem aktiviziranja i povezivanja širokih slojeva žena u narodnooslobodilačku borbu. AFŽ je ušla u sastav Narodnooslobodilačke fronte. Neki od zadataka postavljeni novoj organizaciji bili su: svim sredstvima pomagati borbu partizanskih odreda, popularizacija Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika (SSSR), antifašistička propaganda i najzanimljivije u kontekstu ovoga rada, vođenje borbe za ravnopravnost žena i

¹⁸ OGRAJŠEK ORENJAK, *Opasne iluzije*, 250.

¹⁹ SKLEVICKY, *Žene i moć*, 207.

²⁰ Preuzeto s: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=29463> (zadnje posjećeno 24. kolovoza 2022.).

²¹ DRETAR, „Žene u ratu“, 72.

muškaraca.²² Konačno formiranje AFŽ odvijalo se 6. prosinca 1942. Tada je održana Prva zemaljska konferencija AFŽ Jugoslavije. Izabran je Glavni odbor, a za predsjednicu Kata Pejnović.²³ Na konferenciji je sudjelovao i Josip Broz Tito²⁴ te u svom govoru kazao: „Ja se ponosim time što stojim na čelu armije u kojoj ima ogroman broj žena. Ja mogu kazati da su žene u ovoj borbi po svom heroizmu, po svojoj izdržljivosti bile i jesu na prvom mjestu i u prvim redovima, i našim narodima Jugoslavije čini čast što imaju takve kćeri. U ovoj borbi danas one se bore za ravnopravnost žena. U ovoj nejednakoj, nadčovječanskoj borbi one su dokazale da su imale pravo tražiti svoju ravnopravnost, one su to dokazale svojim životima, svojom krvlju na polju bitke sa njemačkim, italijanskim i mađarskim fašistima i ostalim osvajačima.“²⁵

4. Općenito o pravima i položaju žene u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji (FNRJ)

Po završetku Drugoga svjetskoga rata u FNRJ su stvoreni ideološki preduvjeti za emancipaciju žena. FNRJ je tako slijedila trend niza zemlja koje su u poslijeratnom periodu ženama priznale opće biračko pravo. U Ustavu FNRJ o biračkom pravu stoji: „Svi građani bez razlike spola, narodnosti, rase, vjeroispovijesti, stupnja obrazovanja i mjesta stanovanja, koji su navršili 18 godina starosti, imaju pravo birati i da budu birani u sve organe državne vlasti. Biračko pravo je opće jednako i neposredno i vrši se tajnim glasovanjem. Ne uživaju biračko pravo osobe pod skrbništvom, osobe koje su osudom lišene biračkog prava za vrijeme, dok traje djelovanje osude, i osobe, koje na temelju zakona izgube biračko pravo.“²⁶

Također, po prvi puta se u Hrvatskoj Ustavom garantirala ravnopravnost spolova. Navedeni članak glasi: „Žene su ravnopravne sa muškarcima u svim područjima državnog, privrednog i društveno političkog života. Za jednak rad žene imaju pravo na

²² ŠOLJAN, ur., *Žene Hrvatske u Narodnooslobodilačkoj borbi*, 57.

²³ Pejnović, Kata. Hrvatska političarka (Smiljan, 23. III. 1899. – Zagreb, 10. XI. 1966.). Radila na formiranju organizacije AFŽ. Jedina žena u predstavništvu Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije. Nakon rata potpredsjednica Sabora Narodne Republike Hrvatske. Odlikovana Ordenom narodnog heroja. Preuzeto iz: ŠOLJAN, ur. *Žene Hrvatske u Narodnooslobodilačkoj borbi*, 184-185.

²⁴ Broz, Josip - Tito, jugoslavenski političar i državnik (Kumrovec, 7. V. 1892 – Ljubljana, 4. V. 1980). Nakon pobjede na izborima u studenome 1945., učvrstio se na vlasti i uspostavio totalitarni komunistički sustav po uzoru na SSSR. Doživotni predsjednik Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Preuzeto s: <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=9758> (zadnje posjećeno 11. kolovoza 2022.).

²⁵ ŠOLJAN, ur., *Žene Hrvatske u Narodnooslobodilačkoj borbi*, 172-175.

²⁶ ŽELJKO, „Obiteljsko pravni položaj žena u Hrvatskoj u razdoblju od 1914. do 2014. godine“, 34.

jednaku plaću kao i muškarci i uživaju posebnu zaštitu u radnom odnosu. Država naročito štiti interese matere i djeteta osnivanjem rodilišta, dječjih domova i obdaništa i pravom matere na plaćeno odsustvo prije i poslije poroda.“²⁷

Nakon što je Hrvatska postala jednom od šest federativnih republika u FRNJ došlo je do promjene pravnog položaja žene. Ovome je najviše pridonio Osnovni zakon o braku. Uveden je monogaman brak te da bi bio pravovaljan morao je biti sklopljen pred nadležnim državnim organima. Zakon je dopuštao i vjenčanje po vjerskim propisima. Kako je spomenuto, Ustav je propisao ravnopravnost spolova, tako su supružnici imali jednaka prava i dužnosti. Zakon kao novinu uvodi razvod braka.²⁸

Unatoč novinama, tradicionalni pogled na ženu nije bio napušten. To se vidi i iz govora Josipa Broza Tita ženama Kranja, 22. kolovoza 1946. godine. On im tada poručuje: „Ženske organizacije kod nas odigrale su za vrijeme rata veliku ulogu...Žene treba da shvate da njihov rad u toj organizaciji ne znači njihovo odvajanje od kuća, od porodica, od svakodnevnog rada koji predstavlja njihovu dužnost kao žena. Ne, naprotiv. One moraju vršiti i obaveze koje imaju prema kući i porodici, ali baš zato što su žene u našem novom društvu stekle punu ravnopravnost, one ne mogu biti staroga tipa. Žene staroga tipa radile su ropske poslove i nisu imale ravnopravnost koju danas imaju. A kada žena ima ravnopravnost, ona ima pravo i na svoju društvenu organizaciju, u okviru koje treba da radi i na svom kulturnom i političkom uzdizanju. Vaš je zadatak da u svoju žensku organizaciju privedete sve žene.“²⁹ Što se ovime zapravo poručuje ženama jest da se od njih očekuje da budu radnice, majke i supruge. Ne samo jedno od toga, nego sve odjednom. U daljnjim poglavljima će biti pokazano koliko je brige zakonodavac posvetio ženama koje su se željele ostvariti u društvenom i političkom životu i istovremeno brinuti o svojoj djeci. Ovaj govor ide u prilog tezi da je žensko pitanje bilo samo način na koji je KPJ pokušala pridobiti žene prvo za osvajanje vlasti, potom za izgradnju nove države.

Službeni stav jugoslavenskih vlasti nakon rata je bio da je majčinstvo najvažnija funkcija žene. Majka je bila prva odgojiteljica djeteta i o njoj je ovisilo hoće li dijete biti odgojeno u ljubavi prema Partiji i novom režimu. Komunistički ideal je tako postala

²⁷ ŽELJKO, „Obiteljsko pravni položaj žena u Hrvatskoj u razdoblju od 1914. do 2014. godine“,35.

²⁸ *Isto*, 36.

²⁹ ŠOLJAN, ur., *Žene Hrvatske u Narodnooslobodilačkoj borbi*, 7.

zaposlena žena, brižna majka i dobra supruga, ali i politički društvena osoba.³⁰ Postavlja se pitanje koliko je bilo izvedivo pomiriti sve te uloge? Ženi je ostala klasična briga za kućanstvo i djecu, a na leđa joj je stavljeno još obaveza.

5. Žena kao majka

5.1 Zdravstvena i socijalna zaštita

Iz dostupnih dokumenata može se zaključiti da je zakonodavac posvetio posebnu pažnju zaštiti majčinstva. Tako je u periodu od 1974. do 1978. godine povećan broj pregleda u ginekološkim ambulancama. Radi se o povećanju s 5.7 na 7.4 milijuna pregleda. Smanjen je broj žena koje su se porodile bez stručne pomoći te broj žena koje su umrle za vrijeme trudnoće ili prilikom porođaja. Zaštita majčinstva, posebno kada govorimo o zaposlenim ženama, bolje je regulirana. Rodiljni dopust povećan je sa 180 na 210 dana. Pravo na četverosatno radno vrijeme je povećano na dvanaest mjeseci, umjesto dotadašnjih 8. Što se tiče socijalne zaštite, uočava se da ovaj oblik potpore koristi više žena, oko 51 %, pri čemu najveći dio otpada na samohrane majke.³¹

Godine 1980. donesen je novi Zakon o zdravstvenoj zaštiti i zdravstvenom osiguranju. Koncipiran je tako da organizacije udruženog rada u zdravstvu postanu integralni dio udruženog rada. Do donošenja novog Zakona žena je bila zaštićena u dispanzerima za žene i ostalim oblicima obavezne zdravstvene zaštite. Međutim, ti dispanzeri nisu obuhvaćali cjelokupnu žensku populaciju. Reorganizacijom zdravstvene službe nastojalo se osigurati zdravstvenu zaštitu na tri razine. Primarnu (u mjesnoj zajednici i organizaciji udruženog rada), polikliničko-konzilijarnu koja je zamišljena kao veza primarne i bolničke zaštite te stacionarnu zdravstvenu zaštitu. Godine 1978. broj liječnika specijalista ginekologije iznosio je samo 347. Godine 1982. bilo ih je 401. U stacionarnoj zdravstvenoj zaštiti broj kreveta na ginekološko-porođajnim odjelima godine 1978. iznosio je 2 640. Godine 1982. bilo ih je 1 852.³² Iz podataka je vidljiv manjak liječnika i manjak kreveta u bolnicama. Isto tako, vidljiva je i nebriga

³⁰ SIMČIĆ, *Žene u Titovoj sjeni*, 33.

³¹ HR-HDA 1234-12 (Društveni položaj), kut. 180, „Izvještaj o ostvarivanju Rezolucije o osnovnim pravcima društvenog djelovanja na unaprjeđivanju društveno-ekonomskog položaja i uloge žene u socijalističkom samoupravnom društvu“.

³² HR-HDA 1234-12 (Društveni položaj), kut. 180, „Neki aspekti provođenja Rezolucije o osnovnim pravcima društvenog djelovanja na unaprjeđivanju društveno-ekonomskog položaja i uloge žene u socijalističkom samoupravnom društvu“.

zakonodavca da navedeno promjeni jer u razmaku od par godina nije došlo do većeg poboljšanja. Isto tako valja spomenuti da ginekološki odjeli u bolnicama nisu bili adekvatno opremljeni. U kasnijim poglavljima će biti vidljivo da je zakonodavac bio itekako zainteresiran da žene na svijet donose djecu dok s druge strane stanje u zdravstvu i bolnicama tome nije išlo u prilog. Isto tako, u poglavlju *Problemi zaposlene žene* pokazat će da nije tako puno žena koristilo puni rodiljni dopust ni četverosatno radno vrijeme. Ne stoga što nisu htjele, nego jer nisu imale mogućnosti. Zakon je bio jedna sfera, a praksa, njegovo provođenje nešto sasvim drugo.

5. 2 Pravo na pobačaj

Prema podacima Zavoda za zaštitu zdravlja grada Zagreba iz 1964. godine, broj pobačaja se u toku osam godina povećao pet puta. Ovo znači da se svaka treća trudnoća u Zagrebu završavala pobačajem.³³ Zakonodavac je 1960. godine izdao izmijenjenu Uredbu o uvjetima i postupku za dopuštanje pobačaja. Izvršenje pobačaja se moglo dopustiti po pristanku trudne žene u slučajevima kada je ugrožen život žene, kada se moglo utvrditi da će se dijete roditi s teškim tjelesnim ili duševnim nedostacima, kada je do trudnoće došlo izvršenjem krivičnog djela te kada se moglo očekivati da bi trudna žena zbog rođenja djeteta došla u teške obiteljske, osobne i materijalne prilike. Upravo je zadnji scenarij bio novina u odnosu na stanje ranije. O zahtjevima za dopuštanje pobačaja odlučivale su prvostupanjske i drugostupanjske komisije. Komisije su bile osnivane pri zdravstvenim ustanovama te su se sastojale od dva liječnika i socijalnog radnika.³⁴ Pravo na slobodno odlučivanje o rađanju djece je bilo propisano i Ustavom.³⁵ Komisije su, međutim, imale različite i neusklađene stavove. Na primjer, u Sarajevu je pozitivno rješavano 100% svih molbi, u Kragujevcu i Novom Sadu 95%, dok u Ljubljani 74%. U dokumentima se posebno ističe problem povratnica, tj. žena koje su opetovano podnosile zahtjeve za pobačaj. Tako je u Makedoniji na komisijama 1962. godine od ukupnog broja žena koje su tražile pobačaj bilo 69% onih koje su po drugi puta podnosile molbu. Godine 1964. komisije I. stupnja u Sloveniji nisu odobrile pobačaj kod 45% žena jer im je jednom ranije već bio odobren.³⁶ Dakle, iz navedenih podataka je vidljivo da se pobačaj zapravo koristio kao "metoda kontracepcije". Isto tako, kada je tako velik postotak žena koje po

³³ HR-HDA 1234-17 (Obitelj), kut. 193, „Neki problemi pobačaja u Jugoslaviji“.

³⁴ HR-HDA 1234-17 (Obitelj), kut. 196, „Uredba o uvjetima i postupku za dopuštanje pobačaja“.

³⁵ VALKOVIĆ, ur., *Ustav SFRJ. Ustav SRH*, 463.

³⁶ HR-HDA 1234-17 (Obitelj), kut. 193, „Neki problemi pobačaja u Jugoslaviji“.

drugi puta traže pobačaj, onda to jasno govori o slabostima zdravstvenih službi. Realno je za pretpostaviti nesposobnost zdravstvenih službi da ženama povratnicama osiguraju kontracepcijska sredstva i educiraju ih.

L. Sklevicky navodi da su kontracepcija i pravo na prekid trudnoće poremetili postojeću hijerarhiju spolova. Od predmeta razmjene ili kontrole žena je postala ravnopravni član društva. Ovo je postignuto odvajanjem seksualnosti od rađanja. Strogi obiteljski patrijarh gubi pokornu i ovisnu ženu, a stroga i autoritarna država neiscrpan izvor radnika.³⁷

U SR Hrvatskoj 1985. godine broj pobačaja će se popeti na 50 000 godišnje. S druge strane broj rođene djece će biti izuzetno mali, oko 60 000. Ovime će se broj pobačaja i novorođenih približiti omjeru od 1: 1.³⁸ Za usporedbu, 1960. godine je izvršeno 6 975 pobačaja. Pet godina kasnije broj pobačaja će prijeći trideset tisuća godišnje i od tada neprekidno rasti.³⁹ Za godinu 1983. imamo detaljne podatke. Tako znamo da je 3 879 žena koje su te godine podnijele zamolbu za pobačaj već ranije imalo tri pobačaja. Zatim, 2 466 ih je ranije imalo od četiri do šest pobačaja.⁴⁰ Navedeno ide u prilog tezi o nesposobnosti zdravstvenog sustava da educira žene povratnice.

Što se tiče bolovanja nakon pobačaja, mišljenja su podijeljena. Valja napomenuti da se dosta pobačaja vršilo ambulantno, a ne bolnički, iako je zakonom bilo propisano da se može vršiti samo u bolnicama. Gledajući otpusnice iz bolnica u rubrici preporuka može se vidjeti „par dana mirovanja“ ili samo „mirovanje“. Na nekim otpusnicama preporuča se precizno dva do tri dana bolovanja ili sedam. Na nekima piše kontrola kod nadležnog liječnika, a na nekima uopće nema preporuka za daljnju njegu. Određivanje nesposobnosti za rad je bilo u nadležnosti liječnika opće medicine.⁴¹ Tako možemo zaključiti da su žene nakon pobačaja prosječno dobivale pet do sedam dana bolovanja.

Kada govorimo o kontracepciji, prva savjetovališta su počela s radom 1955. godine u Beogradu i Ljubljani. U početku se preporučalo osnivanje specijalnih

³⁷ SKLEVICKY, *Konji, žene, ratovi*, 290-291.

³⁸ HR-HDA 1234-17 (Obitelj), kut. 196, „Zaključni stavovi o problemima planiranja porodice“.

³⁹ HR-HDA 1234-17 (Obitelj), kut. 196, „Broj legalnih prekida trudnoće u SR Hrvatskoj“.

⁴⁰ HR-HDA 1234-17 (Obitelj), kut. 196, „Prekidi trudnoće prema broju ranijih pobačaja u žena u 1983. g. u SR Hrvatskoj“.

⁴¹ HR-HDA 1234-17 (Obitelj), kut. 193, „Bolovanja nakon pobačaja“.

savjetovališta za kontracepciju u okviru zdravstvenih ustanova, međutim, iz diskretnih razloga žene su se ustručavale posjetiti ova mjesta. Valja napomenuti da je zakonodavac u svojoj praksi propagande kontracepcije bio usmjeren samo na žene. Ovo je bio velik problem jer su žene nailazile na nerazumijevanje ili protivljenje partnera.⁴²

Zanimljiva je dvojnost mišljenja kada govorimo o majčinstvu, pobačaju i zaposlenju žene. Dakle, pobačaj je tehnički bio dopušten. Međutim, morala se podnijeti zamolba komisiji koja je zahtjev mogla uvažiti ili odbiti. Kada se gledaju različiti dokumenti iz fonda KDAŽH stječe se dojam da se na pobačaj gledalo negativno, kao na epidemiju. Uvijek su se posebno isticali ekonomski aspekti istoga u smislu kako država gubi stanovnike i novac dok je žena na bolovanju. Međutim, kada bi se ta ista žena odlučila ostvariti kao majka, onda na vidjelo dolazi drugi aspekt. Tada bi joj društvo slalo poruku da ne može očekivati povlašteni tretman samo zato što je majka. Kao što ćemo dalje vidjeti u poglavljima *Problemi zaposlene žene* i *Samohrane majke*, biti zaposlena majka u Jugoslaviji je bio vraški težak posao.

5. 3 Samohrane majke

Krajem 1956. godine Savjet za socijalnu zaštitu Narodnih odbora (NO) grada Zagreba proveo je anketu kako bi se поближе upoznao s uvjetima života samohranih majki. Anketirane su 202 samohrane majke. Od toga 124 nezaposlene, evidentirane na Biro-u za posredovanje rada i 78 zaposlenih, radnica i službenica u nekoliko industrijskih poduzeća, s ukupno 323 djece do 18 godina (60% bračne te 40% izvanbračne). Ustanovljeno je da je među njima 52% razvedenih žena, 25% neudatih s izvanbračnom djecom i 23% udovica. Posebno su zanimljivi podaci o tome kako se očevi djece ovih 77% razvedenih i izvanbračnih majki odnose prema svojoj djeci. Kod nezaposlenih žena 41% očeva, a kod zaposlenih 57% očeva uopće se ne brine za svoju djecu. Ostali postotak otpada na one koji se brinu povremeno kakvom malom pomoći. Očeva koji se dobrovoljno i konstantno brinu o svojoj djeci ima samo 2. 6% kod grupe zaposlenih žena te 6. 3% kod grupe nezaposlenih žena; prosječno samo 4. 5%. Ekonomske poteškoće ovih žena su tim bile veće, što je u grupi zaposlenih bilo 56% nekvalificiranih radnica, a u grupi nezaposlenih 77%. Od nezaposlenih 55% nije imalo nikakav stalni prihod te su se bavile raznim povremenim poslovima. Na primjer, pranjem rublja u tuđim kućama,

⁴² HR-HDA 1234-17 (Obitelj), kut. 193, „Iskustva o primeni kontracepcije u Jugoslaviji“.

pomaganjem u raznim kućanskim poslovima (nekada samo za hranu!), neke su pomagale rodbini itd. Mnoge su dugo bile na čekaju za zaposlenje, što je posebno problem kod starijih nekvalificiranih radnica. Dok su majke na radu, 57% djece ostaje kod kuće, od toga 25% bez ikakvog nadzora; one pod nadzorom najčešće su čuvali koju godinu starija braća i sestre ili nemoćni starci. Ni jedna od zaposlenih žena nije se služila nikakvim servisom (menzom, pranjem rublja ili slično) jer su im preskupi, ali mnoge od njih pored redovnog zaposlenja još rade po tuđim kućama. Takav način sili ih na rano ustajanje iza premalo sna, što su u anketi istakle kao naročitu teškoću. Mnogobrojne dužnosti domaćice, majke i radnice ne ostavljaju im vremena ni za kakvu razonodu. Većina ih ne posjećuje kino ni kazalište, ne prate štampu i ne sudjeluju ni u kakvom društvenom radu jer nemaju vremena ni za najpotrebniji odmor. Teške posljedice takvog načina života očituju se u njihovom zdravstvenom stanju i raspoloženju. U grupi zaposlenih žena samo je 49% zdravih, a u grupi nezaposlenih 54%. Pa i one koje se smatraju zdravima redovito su iscrpljene, često nervozne i razdražljive te prema tvorcima ankete, kao takve nesposobne da stvore atmosferu topline u svom domu, stoga djeca iz takvih domova bježe, i tu je često ishodište odgojne zapuštenosti, a nekada i delikvencije maloljetnika. Ovome u prilog idu i rezultati jedne druge ankete iz 1955. godine provedene u Omladinskim prihvatilištima NO grada Zagreba, prema kojoj je od 383 anketirana odgojno zapuštena i delikventna pitomca 68% potjecalo iz, kako anketa navodi, nepotpunih obitelji samohranih majki.⁴³

Prema članku 6. Osnovnog zakona o odnosima roditelja i djece kao i članku 6. Osnovnog zakona o braku, roditelji, tj. bračni drugovi dužni su se zajednički brinuti o uzdržavanju i odgoju svoje djece te za navedeno doprinostiti razmjerno svojim mogućnostima. U provedbi navedenoga sudu je odredbom članka 68. Osnovnog zakona o braku dana aktivna i službena uloga da „presudom, kojom izriče brakorazvod odluči o čuvanju, odgoju i uzdržavanju zajedničke djece“. Ovime je sudu pridodana i socijalna funkcija aktivne brige u cilju ostvarenja dječje zaštite. Naime, ako brakorazvodnom presudom nisu stvoreni realni financijski uvjeti života „okrnjene obitelji“, onda nastaju socijalni slučajevi. Članak 34. Zakona o državnim službenicima predviđa da se "za potraživanja prema državnim službenicima iz naslova alimentacije može staviti zabrana

⁴³ HR-HDA 1234-17 (Obitelj), kut. 193, „Suradnja organa Javnog tužilaštva i sudova u rješavanju problema porodica samohranih majki“.

na jednu polovinu čistih prinadležnosti službenika". Zakon pretpostavlja realnu opravdanost angažiranja do jedne polovine prinadležnosti službenika za uzdržavanje njegove obitelji od koje se odvojio. Međutim, iz praske je poznato da se alimentacija odmjeravala u iznosima od 500 - 1000 dinara mjesečno, povrh dječjeg doplatka koji je davala država. Tako da su se očevi u mnogim slučajevima iznosom od 1000 - 2000 dinara mjesečno od svoje plaće rješavali svih obaveza i staranja za obitelj od dva do tri člana.⁴⁴ Nezaposlenost majke se redovno nije uzimala u obzir nego ju se upućivalo da se zaposli. Kod nekvalificiranih žena u odmakloj životnoj dobi izgledi za zaposlenje su bili niski. Isto tako, kod priznavanja i određivanja visine alimentacije redovno se nije uzimala u obzir vrijednost stalnog i efektivnog staranja majke o djeci, u koje ulaže toliko vremena i truda svog osobnog rada. Prilikom jednog alimentacijskog spora zahtijevano je da se majci prizna uloga njenog osobnog rada no sud je ustvrdio da je prirodno da se majka iz ljubavi stara o svojoj djeci.⁴⁵ Prirodno je, da se poslužim terminologijom ovoga suda, isto tako da majka i djeca ne mogu živjeti od ljubavi. A postavlja se i pitanje na koji će se način očitovati ljubav oca koji se u navedenome obliku ne stara o svojoj djeci, pa je itekako osnovan zahtjev da daje u materijalnim dobrima izvjesni ekvivalent. Praksa je bila takva da je sudski postupak trajao dugo, a sigurno predugo za onoga tko čeka da dođe do osnovnih sredstava za život.

Zanimljiv je primjer jednog slučaja gdje je ocu, radniku u mesnoj industriji s plaćom od 14 000 dinara, određena mjesečna alimentacija od ukupno 1 200 dinara za dvoje djece. Tako da je majka pored alimentacije i dječjeg doplatka raspolagala s 10 000 dinara mjesečno za sebe i dvoje djece, dok je samome ocu ostajalo 12 800 dinara. Uvidom u 47 brakorazvodnih presuda Okružnog suda u Zagrebu iz 1956. i 1957. godine, utvrđeno je da je u dvadeset slučajeva određena alimentacija do 1 000 dinara, u 21 slučaju do 2 000 Din te samo u šest slučajeva preko 2 000 dinara. Iz navedenoga je vidljivo da je sud itekako vodio računa o tome da se roditelju, ocu, ostavi dovoljan iznos potreban za pokrivanje životnih troškova. Uključujući stan, hranu, pranje rublja, džeparac za cigarete (!), novine, itd.⁴⁶ Dakle, kada se radilo o muškarcu, ocu, sudska praksa je bila životno realna, dok je u dijelu osiguranja života djece i majke bila itekako životno nerealna. Kada

⁴⁴ HR-HDA 1234-17 (Obitelj), kut. 193, „Suradnja organa Javnog tužilaštva i sudova u rješavanju problema porodica samohranih majki“.

⁴⁵ *Isto.*

⁴⁶ *Isto.*

se uzme u obzir navedeno, sudska praksa se više očitovala kao socijalna zaštita očeva, nego majke i djece.

Prema članku 70. Osnovnog zakona o braku "neosigurani bračni drug, koji je nesposoban za brak ili je nezaposlen, a koji nije kriv za razvod braka, ima pravo zahtijevati da mu se presudom, kojom se brak razvodi, dosudi izvjestan iznos na ime uzdržavanja na teret drugog bračnog druga, razmjerno njegovim mogućnostima". Navedeno se u praksi primjenjivalo veoma rijetko.⁴⁷ U izloženoj situaciji, redovito se već od pokretanja brakorazvodnog spora, sva briga o zajedničkoj djeci, prebacivala na majku. Tada dolazi do stvaranja stanja koje je otkrila anketa. Majka, koja nema dovoljno sredstava za osnovne potrebe obitelji, pored svog redovnog zaposlenja, brige za kućanstvo i djecu, uzima još i dodatni posao, da bi prehranila i podigla zajedničku djecu. Sve što je rečeno u pogledu alimentacije za bračnu djecu, vrijedi i za izvanbračnu, čiji je položaj redovito još teži jer je briga očeva još slabija, iako je Ustavom bilo propisano da "djeca rođena izvan braka imaju ista prava i dužnosti kao i djeca rođena u braku".⁴⁸

Kada govorimo o razvodu braka, godine 1956. u Jugoslaviji je okončano 22 000 brakova što odgovara stopi od 1. 1 na 1000 stanovnika. Zanimljivo je vidjeti profesionalnu strukturu razvedenih. Kada govorimo o muškarcima, 39% su bili radnici, 26. 4% poljoprivrednici, 9. 5% stručnjaci i umjetnici. Profesionalna struktura žena je sljedeća: 44. 3% su bile domaćice, 16. 7% industrijske i zanatske radnice, 11. 5% poljoprivrednice, 9% službenice, 7. 4% umjetnice i stručnjakinje te 6. 7% uslužne radnice. Uzroci razvoda po učestalosti pojavljivanja su sljedeći: „odsustvo zajedničkih interesa dopunjavanja, nedostatak ljubavi, lakomislenost, pijanstvo, neusuglašenost naravi, nevjerstvo, fizičko zlostavljanje, inat, osveta, neslaganje u načinu podizanja i vaspitanja djece, polna nemoć i sl.“ Od 1937. godine broj razvoda se povećao te je svaki deveti brak bio okončan. U nekim sredinama svaki šesti. U godinama od 1951. do 1954. nastupilo je smanjenje razvoda tako da je stopa stagnirala na 1. 1 na 1000 stanovnika. Posebno je

⁴⁷ HR-HDA 1234-17 (Obitelj), kut. 193, „Suradnja organa Javnog tužilaštva i sudova u rješavanju problema porodica samohranih majki“.

⁴⁸ VALKOVIĆ, ur., *Ustav SFRJ. Ustav SRH*, 463.

zanimljiva činjenica da su se najčešće razvodili mladi parovi. Žene u dobi od 20 do 29 godina čine 44% svih razvedenih žena.⁴⁹

Sve do 1961. godine u ukupnom broju okončanih brakova više od polovice su činili brakovi u kojima nije bilo djece. Međutim, od 1965. godine broj okončanih brakova s djecom čini 53% ukupnog broja. To znači da je otprilike 16 000 djece godišnje ostajalo na uzdržavanju samo jednog roditelja. U 70% slučajeva taj roditelj je bila majka. Primjerice, 1965. godine 9 725 žena u Jugoslaviji je poslije razvoda ostalo bez sredstava za život, a imale su djecu. Situacija nije bila znatno povoljnija ni kod onih koje su bile zaposlene, jer kao što je spomenuto, najčešće su se razvodile žene iz nižih dohodovnih grupa. Nadalje, od 1956. do 1965. godine prosječno se razvelo 70% parova u kojima žena nije imala nikakvu stručnu spremu (osim četiri razreda osnovne škole). Među njima je bilo najviše nezaposlenih te su njihove šanse za zapošljavanje nakon razvoda bile minimalne. Nasuprot tome, obrazovna i dohodovna struktura muškaraca pokazuje da ih je neznatan broj u trenutku razvoda bio nezaposlen. Prema podacima iz 1965. godine svega 137. Budući da se u samo 27% slučajeva nakon razvoda djeca dodjeljuju ocu (podaci iz 1965. godine) nije teško za pretpostaviti koje karakteristike ima ne tako mali segment razvedenih žena s djecom, bez kvalifikacija i s malim sredstvima za život.⁵⁰

Iz navedenih podataka je vidljivo koliko je slaba bila briga zakonodavca za samohrane majke i djecu. Kao što je spomenuto u poglavlju o pobačaju, zakonodavac je bio zainteresiran da žene na svijet donose djecu, nove stanovnike. Međutim, kada se ta ista žena i djeca nalaze na rubu egzistencije, onda se ženi preporuča da se zaposli. Iz podataka se vidi da ih je većina bila nekvalificirana te kao takve, čak i ako bi se zaposlile, financijski nisu bile u stanju same podizati djecu. Ovakvo stanje je stvaralo začarani krug siromaštva samohranih majki.

Što se tiče zakona koji se odnose na ovu problematiku, slobodno se može reći da su bili humani i zdravorazumski. Tako je bilo propisano da se partneri i nakon razvoda trebaju zajednički brinuti o djeci. Ali stvarnost je bila takva da je nakon razvoda sva briga o djeci najčešće prelazila na majku. Dolazimo do tvrdnje da je zakon jedno, a

⁴⁹ HR-HDA 1234-17 (Obitelj), kut. 194, „Ekonomsko-socijalne implikacije sklapanja i razvoda braka te uzdržavanja djece“.

⁵⁰ *Isto*.

stvarnost drugo. U ovom slučaju ta stvarnost nije bila nimalo lijepa za samohrane majke, iako je na papiru izgledalo drugačije. Moglo bi se reći da su žene bile povlaštene u smislu da su djeca najčešće ostajala s majkom. Međutim, u situaciji gdje sud ocu ostavlja džeparac za cigarete i novine te samo 4. 5% očeva dobrovoljno i konstantno brine o svojoj djeci, slobodno se može reći da su djeca ostajala s majkom stoga što otac nije bio zainteresiran za vođenje brige o istima. Također, postavlja se pitanje koliko su to ustvari bili loši brakovi? Znamo da su se najčešće razvodile žene iz nižih socijalnih i ekonomskih grupa koje su razvodom ostajale bez jedinog financijskog oslonca. Stoga je osnovano tvrditi da su u tim brakovima uistinu bile loše tretirane kada je bilo bolje živjeti na rubu siromaštva nego ostati u braku. Nažalost, podataka o nasilju u obitelji nema, no to što se nije vodila statistika ne znači da ga nije bilo. Za usporedbu, prema podacima Ministarstva unutarnjih poslova Republike Hrvatske, 2001. godine je ukupan broj prijavi za kazneno djelo nasilničkog ponašanja u obitelji iznosio 3 888. Pretpostavlja se da na jedno prijavljeno kazneno djelo dolazi deset neprijavljenih te su u 90% slučajeva žrtve žene. Isto tako, broj kaznenih djela nasilničkog ponašanja u obitelji raste iz godine u godinu.⁵¹ Dakle, ako smo danas suočeni s ovakvom situacijom u društvu koje je demokratsko i daleko razvijenije u odnosu na stanje od prije 40-50 godina, onda se uistinu valja zapitati kakva je situacija bila tada.

Valja napomenuti da je bilo poželjno da žena bude udana. Izvanbračne zajednice nisu bile zabranjene no režim je imao svoje načine da pritisne članove društva na brak. Posebno one koji su bili uključeni u koju od dopuštenih društvenih organizacija. Tako su osobni i bračni život članova Partije bili na tapetu osnovnih ćelija KPJ. Mnogi brakovi sklopljeni su u strahu pred sankcijama.⁵²

6. Žena kao radnica

6. 1 Žene u obrazovanju

Prema podacima iz veljače 1951. godine broj žena zaposlenih na fakultetima bio je sljedeći. Na Pravnom fakultetu bila je zaposlena samo jedna žena kao asistentica. Na Medicinskom fakultetu jedna je žena bila u zvanju izvanrednog profesor, dvije u zvanju docentica, dvije u zvanju viših asistentica i devet u zvanju asistentica. Na Veterinarskom

⁵¹ ROGIĆ-HADŽALIĆ, KOS, *Nasilje u obitelji 2001. – 2006.*, 15-19.

⁵² SIMČIĆ, *Žene u Titovoj sjeni*, 34.

fakultetu jedna je žena bila u zvanju više asistentice, a dvije u zvanju asistentice. Na Tehničkom fakultetu jedna je žena bila u zvanju izvanrednog profesora, osam u zvanju viših asistentica i devet asistentica. Na Poljoprivredno-šumarskom fakultetu dvije su žene bile više asistentice, a dvanaest asistentice. Na Farmaceutskom fakultetu jedna je žena bila u zvanju izvanrednog profesora, jedna docentica, jedna viša asistentica i jedanaest asistentica. Na Prirodoslovno-matematičkom fakultetu šest je žena bilo viših asistentica i četiri asistentice. Na Ekonomskom fakultetu je bilo osam asistentica. Na Filozofskom fakultetu je bila jedna docentica, dvije više asistentice i osam asistentica. Podaci se odnose na grad Zagreb.⁵³ Iz ovih podataka je vidljivo da su svega tri žene izabrane u znanstveno – nastavno zvanje izvanrednih profesorica. Profesorica u redovnom zvanju uopće nema. Pet je žena docentica, dvadeset dvije više asistentice i šezdeset dvije asistentice.

Kada govorimo o postotku žena od ukupnog broja upisanih studenata na fakultetima u Hrvatskoj, podaci su sljedeći. U akademskoj godini 1945./1946. na Filozofskom fakultetu je bilo upisano 56% žena. Na Pravnom 13 %. Na Medicinskom 43%. Na Veterinarskom 5. 4%. Na Tehničkom 14. 2 %. Na Poljoprivredno-šumarskom 31. 4%. Na Farmaceutskom 77. 3%. Na Ekonomskom 35. 1%. U akademskoj godini 1950./1951. brojke su bile sljedeće. Na Filozofskom fakultetu je bilo upisano 57. 5% žena. Na Pravnom 21. 7%. Na Medicinskom 31. 6%. Na Veterinarskom 6. 3%. Na Tehničkom 14. 5%. Na Poljoprivredno-šumarskom 26. 2%. Na Farmaceutskom 73. 1%. Na Ekonomskom 33. 6%.⁵⁴

Godine 1954. je evidentirano da na području Narodne Republike Hrvatske (NRH) djeluje 355 raznih strukovnih škola za stjecanje kvalifikacija s oko 58 000 učenika. Od ovoga broja 13 592 su djevojke. Utvrđeno je da najveći broj djevojaka polazi srednje učiteljske, medicinske i ekonomske škole. Prosječno 78%. Recimo, niže medicinske škole sačinjavaju 95% djevojke. Za usporedbu, u školama u kojima se stječu kvalifikacije iz područja industrije i privrede ima svega 5. 8% djevojaka.⁵⁵ Iz ovih podataka je vidljivo da se djevojke i dalje odlučuje za zvanja u kojima se stječu kvalifikacije za zanimanja po tradiciji pogodna za ženu.

⁵³ HR-HDA 1234-12 (Društveni položaj), kut. 176, „Broj žena na fakultetima“.

⁵⁴ *Isto.*

⁵⁵ HR-HDA 1234-12 (Društveni položaj), kut. 177, „Neki problemi u radu sa ženskom omladinom“.

Prema podacima iz 1957. godine postotak djevojaka naročito je velik u školama za nastavnički kadar (67%), u školama za ostali stručni kadar (niže medicinske i administrativne škole – 94. 4%), zatim u ekonomskim (63. 8%), knjižničarskim (87. 5%), i medicinskim školama (73. 1%). Izrazito je malen postotak djevojaka u tehničkim školama (16%), prometnim (2.4%), poljoprivrednim (17%) i školama za kvalificirane radnike - u školama za učenike u privredi 16. 4% te u školama s praktičnom obukom 14. 3%.⁵⁶ Iako ukupni postotak obuhvaćenosti ženske djece i mladeži iznosi 44. 5% on je takav dok je u opći zbir uključena i obavezna škola. Već na stupnju profesionalnog obrazovanja i školovanja iznad obavezne škole, prosjek ženske mladeži naglo opada. Od ukupno 445 503 učenika i studenta školske godine 1957./58. (bez učenika obaveznih škola), na žensku djecu otpada 151 707 učenika, što iznosi svega 31. 8%.⁵⁷

U školama za odrasle prosjek obuhvaćanja žena bio bi još porazniji ako bismo kod ovih škola reducirali učenike obaveznog školovanja. U ovim školama u razredima za srednji stručni kadar od ukupno 7 931 polaznika, žena ima 732 ili 9. 2%. U majstorskim školama od 9 549 polaznika imao samo 170 žena ili 1. 7%. Kod ove vrste škola izuzetak čine škole za poljoprivredne proizvođače gdje je od ukupno 6 225 polaznika, 2 894 ili 46. 4% žena.⁵⁸

U 1957. godini aktivno žensko stanovništvo (tu su uključene i seljakinje) imalo je sljedeće školske kvalifikacije: 46. 8% bez ikakve škole, 45% samo osnovna škola, 9. 2% imalo je neku višu školu. Nadalje, u pogledu kvalificiranog sastava žene u velikom postotku zaostaju za muškarcima. Kada govorimo o muškoj radnoj snazi, ukupno nekvalificiranih je bilo 27. 5%, priučenih 21. 5%, kvalificiranih 40. 4% i visokokvalificiranih 10. 6%. Dotle je za isto razdoblje kod ženske radne snage situacija puno drugačija. Nekvalificiranih je 36. 5%, priučenih 36. 8%, kvalificiranih 25. 9% i samo 0. 8% kvalificiranih.⁵⁹ Iz ovih podataka je vidljivo da je većina muške radne snage kvalificirana dok je ženska radna snaga većinom bila nekvalificirana. Žene se mahom zapošljavaju u tekstilnoj i duhanskoj industriji gdje se ni ne traže kvalifikacije nego samo priučenost radnom mjestu. To nam pokazuju i podaci jer ima znatno više priučenih

⁵⁶ HR-HDA 1234-12 (Društveni položaj), kut. 177, „Problemi zaposlenih žena posebno radnica“.

⁵⁷ Isto.

⁵⁸ Isto.

⁵⁹ Isto.

radnica nego onih koje imaju stručnu spremu. Istovremeno, postoji još veliki broj radnica bez ikakvih kvalifikacija. Na poboljšanje stručnosti žene - radnice malo se učinilo. Krajem 1958. godine provedena je anketa kojom je obuhvaćeno 28 000 radnica. Prema anketi stjecanje kvalifikacije poslije stupanja na posao uglavnom se odnosi na razdoblje od 1950. do 1958. godine. Iako nema točnih podataka može se reći da je mnogim radnicama u to vrijeme priznata stručna kvalifikacija, što je bilo poticano tadašnjim platnim sustavom, ali da one nisu uvijek stvarno postigle opće i stručno znanje koje je potrebno za naziv kvalificiranog radnika. Pružanje pomoći u stjecanju kvalifikacija nije shvaćeno kao važan zadatak sindikalnih organizacija, organa radničkog samoupravljanja i drugih društvenih faktora, tj. da se putem tečajeva i raznih drugih formi omogući stjecanje znanja i polaganje stručnih ispita. Izvjesnih pokušaja u tom pravcu je bilo, ali to su još uvijek usamljeni primjeri i nema dovoljno sistematske i organizirane brige. Prema već spomenutoj anketi, u okviru poduzeća, na tečajevima za stručno uzdizanje obuhvaćeno je svega 1. 2% radnica, na tečajevima za stručno uzdizanje van poduzeća 1. 6%, a na tečajevima za stjecanje kvalifikacija stručne spreme 0. 6% radnica. Iz ovog se vidi da 95. 6% radnica do 1958. godine nije bilo obuhvaćeno nikakvim mjerama u pogledu stručnog uzdizanja. Ovakvo nepovoljno stanje stručnosti ima svoje korijene u nepovoljnoj orijentaciji na stručnom pripremanju ženske mladeži za uključivanje u privredu i plansko uzdizanje mlade radničke klase. To potvrđuje broj učenika u privredi, a posebno u pojedinim granama – čak i onima koje se smatraju kao pogodne za zapošljavanje žena. Godine 1955. bilo je ukupno 98 840 učenika u privredi. Od toga ženskih 13 811 ili 13. 9%. Godine 1956. bilo je 105 005 učenika, od čega ženskih 15 358 ili 14. 6%. Godine 1957. bilo je 99 643 učenika, od čega ženskih 13 383 ili 13. 4%. Godine 1958. bilo je 95 574 učenika u privredi, od čega ženskih 15 775 ili 16. 4%.⁶⁰

Ovakvo stanje ima za posljedicu niz poteškoća za radnice. Bez stručnih kvalifikacija one su prve na udaru prilikom smanjivanja radne snage, a i same nekvalificirane radnice pod pritiskom obitelji i obiteljskih obaveza, lakše se odlučuju na prekidanje radnog odnosa. Njihovo interesiranje za radničko samoupravljanje je malo. Kao što nekvalificirani radnici većinom nisu aktivni u sindikatu ili radničkom savjetu, to još više vrijedi za nekvalificirane radnice. U istoj oštini problem kvalifikacije pojavljuje

⁶⁰ HR-HDA 1234-12 (Društveni položaj), kut. 177, „Problemi zaposlenih žena posebno radnica“.

se kod privremeno nezaposlenih žena, bilo da se prvi put javljaju za posao, bilo da su zbog majčinstva ili smanjenja radne snage radnije napustile radni odnos. Godine 1955. ukupno je 14 188 žena tražilo zaposlenje. One čine 69% od ukupnog broja onih koji traže posao. Nekvalificiranih je bilo 95. 6%, a kvalificiranih samo 4. 4%. Godine 1956. 17 549 žena je tražilo posao, što je 65. 5% od ukupnog broja. Njih 95. 1% bilo je nekvalificirano, a 4. 9% kvalificirano. Godine 1957. 23 685 žena je tražilo posao, što je 68. 2% od ukupnog broja onih koji su tražili zaposlenje. Njih 96. 3% bilo je nekvalificirano, dok je samo 3. 7% bilo kvalificirano.⁶¹ Ovakva radna snaga nije se mogla zaposliti redovnim putem preko Biroa za posredovanje rada nego je bilo nužno pristupiti prethodnom kvalificiranju putem raznih tečajeva kao i otvaranju novih radnih mjesta. Pored toga, radnice koje su tražile posao redovito su se nalazile u teškom položaju (razvod braka, muževljeva smrt ili slično). Često su bile bez stana i ako ubrzo ne bi pronašle posao, postajale su teški socijalni slučajevi.

U školskoj godini 1966./67. u školama drugog stupnja bilo je upisano oko 50% ženske djece od ukupnog broja upisanih. Međutim, 60% djevojaka upisanih u škole drugog stupnja bilo je orijentirano na svega par škola: ekonomske, upravne, medicinske i škole za nastavnike. Vrijedi spomenuti da je porastao broj djevojaka u tehničkim i drugim školama. Tako ih je spomenute godine bilo ukupno upisanih 16 219 ili 27%. Ako ove podatke usporedimo s onima iz školske godine 1963./64. kada je bilo upisano 10 160 ili 22% djevojaka, onda je evidentno povećanje od 5%.⁶²

KDAŽH je godinama pratila pojave na području zaposlenosti i zapošljavanja žene te na području školovanja. Iz službenih dokumenata je vidljivo da ističu dva osnovna problema. Niske kvalifikacije zaposlenih žena te neadekvatan raspored žena u različitim sektorima privrede. Primjerice, godine 1961. samo je 3. 6% žena imalo visoku stručnu spremu. Kada govorimo o mogućim rješenjima navedenih problema, iz KDAŽH su smatrali da se treba ići u dva pravca. Prvi se odnosio na podizanje kvalifikacija i doškolovanje već zaposlenih žena. Drugi na školovanje i pravilno usmjeravanje ženske djece oko izbora škole. Naime, ako pogledamo podatke o različitim oblicima obrazovanja i osposobljavanja zaposlenih, evidentno je da sudjelovanje žena u navedenome ne

⁶¹ HR-HDA 1234-12 (Društveni položaj), kut. 177, „Problemi zaposlenih žena posebno radnica“.

⁶² HR-HDA 1234-12 (Društveni položaj), kut. 178, „Školovanje žena i ženske omladine“.

odgovara njihovom sudjelovanju u proizvodnji. Točnije, proces osposobljavanja žena tekao je mnogo sporije. Na primjer, u SRH 1964. godine ispit za VKV radnika položile su samo 102 žene, što je 4. 9% od ukupnog broja radnika koji su položili ispit. Ispit za KVR radnika položilo je 2 376 žena ili 19. 5% od ukupnog broja radnika. Dvije godine kasnije, 1966., kada se zemlja nalazila u uvjetima privredne reforme vidljivo je povećanje od svega nekoliko posto.⁶³

6. 2 Problemi zaposlene žene

Stjecanje ekonomske samostalnosti jedan je od uvjeta, ako ne i glavni uvjet ravnopravnosti žena. Stoga valja vidjeti koji se sve problemi javljaju kada govorimo o zapošljavanju žena. Postavlja se i pitanje je li ekonomska samostalnost žene uopće postojala?

Već 1952. godine je ustanovljeno da broj zaposlenih žena konstantno opada, naročito u industriji. Kao glavni razlozi navodi se materijalna zainteresiranost poduzeća, tj. strah da će žena biti manje produktivna nego muškarac. Nadalje, rukovodioci poduzeća općenito su više bili skloni uposliti muškarca. Smatralo se da je žena manje stabilna u svom zvanju zbog majčinstva i udaje. Izostanci žena s posla bili su veći od izostanaka muškaraca, mnogi su poslovi bili zabranjeni ili teško pristupačni ženama, rukovodioci poduzeća su smatrali da je ženama teže zapovijedati nego muškarcima te da kada žena ostaje bez posla, teže ju je rasporediti na novo radno mjesto i teže se na njega privikava. Godine 1952. donesena je „Uredba o zabrani zaposlenja žena i omladine na određenim poslovima“. Naime, u društvu je prevladavao stav da u fizičkom i psihičkom smislu žena zaostaje za muškarcem. Stoga je ženama bio zabranjen rad u metalurgiji, građevinarstvu te teži tvornički i privredni rad. Nisu bila preporučena zanimanja ni gdje se dugo stoji, pogotovo ako postoji opterećenje za tijelo. Zatim poslovi u kemijskoj i grafičkoj industriji.⁶⁴ Ove odredbe je moguće promatrati kao diskriminatorne, ali s druge strane i kao poseban vid zaštite žene.

L. Sklevicky navodi da upravo trend opadanja broja zaposlenih žena dokazuje niz proturječnosti jugoslavenskog društva. Naime, smatralo se da će provođenjem

⁶³ HR-HDA 1234-12 (Društveni položaj), kut. 178, „Školovanje ženske omladine i njeno opredjeljenje za budući poziv“.

⁶⁴ HR-HDA 1234-12 (Društveni položaj), kut. 176, „Zvanja u kojima može žena zamijeniti muškarca sa jednakim radnim efektom, a bez štete po svoje zdravlje“.

socijalističke revolucije i rješanjem klasnog pitanja biti razriješene i sve proturječnosti ženskog rada. Rad je za žene, kao do tada najeksploatiraniji dio radničke klase, trebao postati područje slobode i samorealizacije.⁶⁵

Noćni rad je bio zabranjen trudnim ženama, ženama koje imaju dijete mlađe od godine dana i ženama zaposlenima u industrijskim i građevinskim privrednim organizacijama. Privremeno uvođenje noćnog rada za ženu moglo se vršiti samo izuzetno. Znamo isto tako da su postojala posebna prava na dopust ženama u slučaju trudnoće i porođaja. Zatim posebna zaštita trudnica u slučaju privremene nezaposlenosti zbog likvidacije privredne organizacije, posebna zaštita majke u radnom odnosu i zabrana rada ženama uopće na poslovima štetnima za njihovo zdravlje, opasnim po život i naročito teškim fizičkim poslovima.⁶⁶ U poduzećima su postojale komisije zadužene za određivanje poslova, tj. radnih mjesta, na kojima je bio zabranjen rad ženama. Bitno je napomenuti da su privredne organizacije same određivale mjesta na kojima žene ne smiju raditi, preko gore navedenih komisija. Također, broj žena u tim komisijama je bio mali.

Valja napomenuti da prema dostupnim podacima ima mnogo primjera kršenja zakonskih odredbi donesenih u svrhu zaštite žene. Ovo samo dodatno dokazuje činjenicu da je zakon jedna sfera, a njegovo provođenje nešto sasvim drugo. Recimo, u nekim poduzećima nisu postojale prostorije za osobnu higijenu žena. A ako su i postojale onda nisu bile na potrebnoj zdravstvenoj visini. Isto tako ima slučajeva kršenja propisa o zabrani noćnog rada trudnica i majki dojilja, nepravilnog raspoređivanja na posao, uskraćivanja porodiljskog dopusta i skraćenog radnog vremena. U najviše slučajeva takvi prekršaji se vrše nad nekvalificiranim radnicama. Ima i slučajeva da se izvjesna radna mjesta proglašavaju zabranjenima za žene, zbog toga da bi se imalo razloga dati otkaz ženi i uzeti muška radna snaga. U mnogim poduzećima postoji otpor pravilnog razmještaja žena na određene poslove. Ima i slučajeva da se radna mjesta na kojima rade žene ocjenjuju kako manje vrijedna i shodno tome manje plaćena. U krajevima gdje je bio velik broj žena bez kvalifikacija, one same, da bi se zaposlile, inzistirale su na bilo kojem radnom mjestu, makar bila takva radna mjesta za njih fizički preteška. Bilo je i

⁶⁵ SKLEVICKY, *Žene i moć*, 218.

⁶⁶ HR-HDA 1234-12 (Društveni položaj), kut. 177, „Radničko i društveno upravljanje i uloga radne žene u njim“.

poduzeća koja su smatrala da im žene majke, doji je remete normalno poslovanje i da bi bilo bolje da ih se za vrijeme dojenja oslobodi svakog rada.⁶⁷

Prema nekim analizama u 1954. godini u NRH u tekstilnoj industriji je radilo 22 544 radnika. Od toga su otprilike dvije trećine, 14 395, bile žene. Od ukupnog broja žena u tekstilnoj industriji samo ih je 41 bilo visoko kvalificirano, dok su 12 414 bile polukvalificirane i nekvalificirane radnice. Slična je situacija bila i u drugim industrijama gdje su bile zaposlene žene. U kemijskoj industriji od 2 158 radnica, 2 000 ih je bilo polukvalificirano i nekvalificirano. Od 5 318 radnica u prehrambenoj industriji, 5 061 ih je bilo polukvalificirano i nekvalificirano. Iz ovih podataka je vidljivo da je velika većina žena u industriji bila polukvalificirana i nekvalificirana, što je ometalo sudjelovanje žena u upravljanju. Pitanje je koliko je postojalo mogućnosti za daljnje kvalificiranje. Isto tako treba uzeti u obzir nazadna i zaostala shvaćanja koja su se ispoljavala u obliku omalovažavanja i negiranja ravnopravnosti (koja je bila Ustavom propisana)⁶⁸ i društveno - političke uloge. Stare predrasude o ženi prenosile su se iz generacije u generaciju i teško ih je bilo iskorijeniti, posebice na selu gdje je napredak bio slabiji i zaostalost veća. Primjerice, na selu je bila sramota ako žena izađe na pozornicu ili sudjeluje u radu sportskog društva.⁶⁹

Pravo na rad sa skraćenim radnim vremenom priznavalo se majkama na šest mjeseci nakon rođenja djeteta zbog hranjenja djeteta. Isto tako imale su pravo na rad sa skraćenim radnim vremenom od četiri sata dnevno, nakon isteka roka od šest mjeseci sve dok dijete ne navrší tri godine, ako u obitelji nema tko njegovati dijete. Privrednoj organizaciji se davalo pravo da za žene koje zbog obiteljskih razloga ne mogu raditi puno radno vrijeme, može pravilima odnosno pravilnikom o radnim odnosima, ustanoviti radna mjesta na kojima će one raditi sa skraćenim radnim vremenom. Za vrijeme rada s tako skraćenim vremenom ženi je pripadalo pravo na osobni dohodak (plaću) za stvarno učinjeni rad.⁷⁰ Valja reći da se ovo pravo nigdje nije ostvarivalo. Isto tako, vrlo rijetko je koja od žena ostvarivala pravo skraćenog radnog vremena zbog njege djeteta do treće

⁶⁷ HR-HDA 1234-12 (Društveni položaj), kut. 177, „Radničko i društveno upravljanje i uloga radne žene u njim“.

⁶⁸ VALKOVIĆ, ur., *Ustav SFRJ. Ustav SRH*, 448.

⁶⁹ HR-HDA 1234-12 (Društveni položaj), kut. 177, „Neki problemi u radu sa ženskom omladinom“.

⁷⁰ HR-HDA 1234-12 (Društveni položaj), kut. 177, „Radničko i društveno upravljanje i uloga radne žene u njim“.

godine njegove starosti. Ovo samo govori da su za radničku obitelj od neobične važnosti bila sva materijalna primanja, pa žene nisu ni tražile ostvarenje svih svojih posebnih prava i mogućnosti vezanih uz rad i zaposlenje. U svojoj knjizi *Opasne iluzije*, Ida Ograjšek Gorenjak navodi da afirmiranje ideje majčinstva kao fenomena od društvene važnosti potvrđuje autoritet države i čuva percepciju žene kao zavisnog sloja zajednice.⁷¹ Međutim, to je samo jedan pogled i jedno mišljenje na ulogu žene kao majke. Činjenica je da se u reproduktivnom smislu žene razlikuju od muškaraca. Isto tako je činjenica da su djeca, nove generacije temelj opstanka svakog društva. Ako žene mogu učiniti nešto što muškarci ne mogu i to je od iznimne važnosti za društvo, zašto to onda ne bi bilo posebno priznato? To što je žena posebno zaštićena kao majka ne čini ju zavisnim slojem društva, dapače pomaže joj. Zar bi bilo bolje da uopće ne postoje odredbe koje posebno štite ženu u njevoj ulozi majke?

Valja napomenuti da je jedan od problema bila i nepismenost. Prema podacima iz 1953. godine u dobnoj skupini od petnaest do devetnaest godina bilo je 19% nepismenih žena. U dobnoj skupini od 20 do 34 nepismenost iznosi 26%. Za usporedbu, u isto vrijeme u dobnoj skupini od 15 do 19 godina nepismenih muškaraca je bilo 6.4%, a u skupini od 20 do 34 godine 5.4%.⁷² Evidentno je da je broj žena koje nemaju ni osnovni uvjet uspinjanja ekonomske ljestvice daleko veći nego broj muškaraca. Ovo je u korelaciji s već ranije spomenutim podacima o broju žena radnica koje su bile nekvalificirane. Nekvalificiranost znači manja primanja, što nas dovodi do upitne ekonomske samostalnosti i ovisnosti žena o muškarcu, suprugu i obitelji.

U sklopu mjera koje bi doprinijele bržem rješavanju problema žena, zakonodavac je zamislio uvesti skraćeno radno vrijeme.⁷³ Navodi se kako bi onda više žena bilo zaposleno i kako bi žena imala vremena baviti se kućnim obavezama i imati posao. Međutim, žena će onda i manje zarađivati. Poznato je da je većina zaposlenih žena bila nekvalificirana te stoga već ionako s malim primanjima. I ova odredba opet ženu „stavlja u kuću“. Smanjiti rano vrijeme da se može baviti vođenjem kućanstva.

⁷¹ OGRAJŠEK GORENJAK, *Opasne iluzije*, 258.

⁷² HR-HDA 1234-12 (Društveni položaj), kut. 177, „Problemi zaposlenih žena posebno radnica“.

⁷³ *Isto*.

Pored problema stručnosti i zapošljavanja, postojao je i čitav niz drugih problema koji su otežavali zapošljavanje žena. To su bili uvjeti rada tj. problemi higijensko - tehničke zaštite žena na radnom mjestu. Zakonska obaveza da poduzeća odrede mjesta na kojima žene ne bi smjele raditi zbog štetnosti po majčinstvo, često je korištena za otpuštanje ženske radne snage. Bilo je i pojava da se trudnicama daju otkazi pa čak i raskida radni odnos bez otkaza i otkaznog roka, a sve to s navodnim motivom povećanja produktivnosti i ekonomičnosti poduzeća. Pod izlikom zaštite poduzeća ovdje su se krila i mnoga ozbiljnija pitanja. Dolazila je do izražaja tendencija vraćanja žene u domaćinstvo, što je naravno demoraliziralo ženu u stjecanju kvalifikacija. Stoga je bilo nužno razbijanje tih težnji i nastojanje da se žena ne vrati kućanskim poslovima nego da se zajedničkim snagama kolektiva stvore uvjeti da može ostati na poslu pored toga što je majka.

Za uvjete na radnom mjestu vezani su i problemi rada žena u noćnim smjenama. Uvjeti u nekim privrednim granama onemogućavali su provođenje Odluke o zabrani noćnog rada žena te su rokovi produživani. Nužnost da se što više iskoriste proizvodna sredstva, tražila je uvođenje više smjena pa je bilo teško likvidirati ženski noćni rad. Stoga je bilo potrebno više raditi na poboljšanju uvjeta rada kako bi rad u noćnoj smjeni bio podnošljiviji. Posebno je trebalo brinuti da se ovim radnicama što prije pomogne s rasterećenjem u domaćinstvu i kod čuvanja djece, kao i s poboljšanjem njihovih stambenih uvjeta. Opterećenost u kući i loši stambeni uvjeti glavni su razlozi koji su noćni rad žena činili posebno nepodnošljivim. Primjerice, za 1959. godinu bio je odobren noćni rad u 163 poduzeća s 15 129 žena, uglavnom u tekstilnoj industriji. U većini tih poduzeća higijenski uvjeti su bili loši, žene su radile stojeći na hladnom betonu, nisu mogle pripremiti ni dobiti topli napitak, obično nisu mogu dobiti pod povoljnim uvjetima hranu iz menze i za ostale članove obitelji kako bi se u toku dana mogle odmoriti i slično. Ovdje ne možemo kao argument koristiti trošak navedenoga jer sve to nije tražilo velika ulaganja, ali nije bilo dovoljno brige. Bilo je i pojava da radnice, naročito samice i samohrane majke, nemaju riješena osnovna pitanja smještaja te su često prinuđene na rad i poslije radnog vremena, da rade kao pomoćnice kod stanodavca ili pak po kućama na što ih je često prisiljavala mala zarada da bi mogle podnijeti troškove stana i izdržavati djecu. Rijetki su bili primjeri privrednih organizacija koje su se više pozabavile rješavanjem ovih problema. U stambenoj politici poduzeća prioritet je uvijek imala stručna radna snaga, a budući su žene radnice mahom bile nekvalificirane to su njihova

pitanja teže dolazila na red za rješavanje. Pored toga stambeni organi i neki radnički savjeti samohranu majku s djetetom uopće nisu smatrali obitelji te njenu molbu za stanom uopće nisu uzimali u obzir. U nekim privrednim organizacija čak su bili otkriveni slučajevi spolnog iskorištavanja radnica od strane majstora, šefova, itd. Ove stvari teško su se otkrivale i jako je malo dostupnih podataka. Žrtve su same krile krivce, ali ono što se znalo dovoljno je bilo teško te trebalo kod zakonodavca probuditi težnju da oštrije goni i kažnjava ovakvo iskorištavanje.⁷⁴ Tim više što je i Ustavom bilo propisano da žena uživa posebnu zaštitu na radnom mjestu.⁷⁵ Iz navedenih podataka je vidljivo da žena koja je bila sama, u smislu da nije imala partnera, nije mogla od svoje plaće dostojno živjeti. Pokazano je da je pored redovnog zaposlenja morala imati i drugi posao kako bi mogla podnijeti troškove života. Ako je bila samohrana majka, njena situacija je bila teža jer su troškovi života bili veći. Dakle, ako žena sa svojim redovnim zaposlenjem nije mogla dostojno živjeti, može li se reći da je bila ekonomski samostalna? Prema navedenim podacima, ne čini se tako.

Kada se svim već spomenutim problemima zaposlenih žena doda i opterećenost žena kućnim obavezama i brigom oko djece, onda se jasno vidi njihov stvarni položaj. Izvršeno je više anketa o tome kolika je opterećenost zaposlenih žena. Velike razlike su postojale u pogledu strukture same obitelji. Tamo gdje je obitelj bila šira, gdje su u njoj živjeli pored bračnog para roditelji muža ili žene ili njihovi rođaci, tereti su bili mnogo manji nego u užim obiteljima. Problem djece je često u takvim obiteljima bio toliko oštar zbog pomanjkanja dječjih ustanova da je prisiljavao ženu da privremeno ili stalno prekine radni odnos. Ovo se događalo čak i visokokvalificiranim ženama.⁷⁶

Primjerice, od 18 604 visokoobrazovane žene u Jugoslaviji s fakultetskom naobrazbom, 10% što je 1 826, je bilo kod kuće kao domaćice. Podaci se odnose na 1958. godinu.⁷⁷ Prema anketi iz 1958. godine od svih zaposlenih žena, 39. 6% je samica, tj. žive u obitelji kao neudate ili razvedene i nemaju djece, 13. 2% živi u braku i nemaju djecu. 31. 7% živi u braku i imaju djecu te 47. 2% žena su samohrane majke s djecom.⁷⁸

⁷⁴ HR-HDA 1234-12 (Društveni položaj), kut. 177, „Problemi zaposlenih žena posebno radnica“.

⁷⁵ VALKOVIĆ, ur., *Ustav SFRJ. Ustav SRH*, 451.

⁷⁶ HR-HDA 1234-12 (Društveni položaj), kut. 177, „Problemi zaposlenih žena posebno radnica“.

⁷⁷ *Isto*.

⁷⁸ *Isto*.

U pojedinim industrijskim centrima i gradovima podaci problemi majčinstva i domaćinstva su bili mnogo oštriji. Vladimir Bakarić⁷⁹ je u svom referatu na IV. Kongresu Saveza komunista Hrvatske (SKJH) istaknuo probleme koji se tu zaoštavaju i donosi sljedeće podatke. Prema podacima iz 1953. godine struktura ženskog stanovništva u četiri najveća grada Hrvatske izgledala je ovako. U Zagrebu je 33. 7% žena bilo neudano, 52% udano, 8. 1% je udovica i 6. 2% razvedenih žena. U Rijeci je 56. 7% žena bilo neudano, 29. 6% udano, 8. 5% je udovica i 5. 2% razvedenih. U Splitu je 60% žena bilo neudano, 27. 9% udano, 8. 6% je udovica i 3. 5% razvedenih. U Osijeku je 46. 1% žena bilo neudano, 31. 1% udano, 15. 1% je udovica i 6. 9% razvedenih. U Zagrebu od svih neudanih žena 57. 9% je bilo zaposleno, od udanih 45. 1% je bilo zaposleno, od udovica 25.4% i 67. 9% razvedenih je bilo zaposleno. U Rijeci 54. 8% od neudanih žena je bilo zaposleno, 15. 4% od udanih, 17. 5% od udovica i 63. 5% razvedenih žena je bilo zaposleno. U Splitu je bilo zaposleno 45. 8% od ukupnog broja neudanih žena, 13. 1% od udanih, 15% udovica i 57. 9% razvedenih žena. U Osijeku je 61% od neudanih žena bilo zaposleno, 19. 8% od udanih žena, 27. 3% udovica i 65% razvedenih.⁸⁰ Na prvom mjestu ovdje treba istaknuti grad Zagreb. Od svih zaposlenih žena ovdje je 52% bilo udano. I s druge strane, od svih udanih žena 45. 1% je bilo zaposleno. To znači da je preko polovica zaposlenih žena u Zagrebu imala nekakvih obiteljskih obaveza, i da je skoro polovina žena iz obitelji radila negdje izvan kuće.

Zaposlena žena je posebno bila okupirana brigom oko obitelji i odgoja djece. Od svih zaposlenih radnica samo 18. 5% su bile bez djece, 51. 5% je imalo jedno dijete, a 30. 3% dvoje i više djece do 14 godina. Među njima 15. 5% su bile samohrane majke. Gdje su se nalazila djeca zaposlenih majki radnica vidi se iz sljedećih podataka. Kada govorimo o djeci do tri godine, 5. 1% ih je ostajalo samo ili sa starijom braćom, 67. 9% kod starijih članova obitelji ili rodbine, 14. 1% kod kućne pomoćnice ili plaćene žene, 7. 5% kod susjeda i 5. 4% u dječjim ustanovama. Što se tiče djece u dobi od četiri do sedam godina,

⁷⁹ Bakarić, Vladimir. Hrvatski političar (Velika Gorica, 8. III. 1912 – Zagreb, 16. I. 1983). Tijekom četiri poratna desetljeća Bakarić je bio vodeći hrvatski političar, bliski suradnik Josipa Broza i glavni provoditelj njegove politike u Hrvatskoj. Obavljao je najviše dužnosti u Hrvatskoj i Jugoslaviji: sekretar CK KPH (SKH) (1944–66), odnosno predsjednik CK SKH (1966–69), predsjednik vlade NRH (1945–53), zatim predsjednik Sabora NRH (1953–63); član CK KPJ (od 1948), član Izvršnoga komiteta CK SKJ (od 1952), član Predsjedništva CK SKJ (od 1966) i Izvršnog biroa Predsjedništva SKJ (od 1969) te član Predsjedništva SFRJ (potpredsjednik 1975–76. i od 1982. do smrti). Preuzeto s: <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=5351> (zadnje posjećeno 31. srpnja 2022.).

⁸⁰ HR-HDA 1234-12 (Društveni položaj), kut. 177, „Problemi zaposlenih žena posebno radnica“.

12. 5% ih je ostajalo samo ili sa starijom braćom, 55. 2% kod starijih članova obitelji ili rodbine, 9. 1% kod kućne pomoćnice ili plaćene žene, 6% kod susjeda i 17. 2% u dječjim ustanovama. Za djecu u dobi od sedam do četrnaest godina anketa je pokazala da ih je 43. 7% ostajalo samo ili sa starijom braćom, 39. 6% kod starijih članova obitelji ili rodbine, 6. 3% kod kućne pomoćnice ili plaćene žene, 1. 9% kod susjeda i 8. 5% u dječjim ustanovama. U spomenutoj anketi iz 1958. godine radnice su na pitanje tko brine o djeci (npr. vođenje djeteta predškolskog uzrasta u dječju ustanovu, izvođenje djeteta u šetnju, pomaganje djetetu koje pohađa školu kod učenja, odlazak na roditeljski sastanak u školu i sudjelovanje u izboru filmova i literature za čitanje) odgovorile ovako: od svih anketiranih radnica 43. 5% ih brine samo o djeci, 40% brine o djeci uz pomoć muža ili člana obitelji, 6. 8% muž sam brine ili uz pomoć člana obitelji, 3. 7% brine član obitelji i u 6% ne brine nitko.⁸¹

U pojedinim gradovima i industrijskim centrima postotak zaposlenih žena koje su same brinule o djeci je bio veći od jugoslavenskog prosjeka i isto tako postotak djece zaposlenih žena o kojoj nitko nije brinuo. Iako je u zaključcima V. Plenuma Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije (SSRNJ), materijalima VII. Kongresa SKJ kao i diskusijama o planovima stambenih zajednica, briga o dječjoj zaštiti dobila posebno mjesto, ipak se praktično nije puno učinilo. Ne samo da se nije puno postiglo u otvaranju novih ustanova za djecu što je zahtijevalo veća materijalna ulaganja, nego ni postojeće ustanove nisu prilagođene potrebama zaposlenih obitelji. Vrlo malo je učinjeno na preorijentaciji postojećih zabavišta kako bi se ti kapaciteti što bolje iskoristili, jer su mogli činiti značajnu materijalnu bazu za raznovrsnu aktivnost u rješavanju dječje zaštite. Ove ustanove su mahom radile od četiri do šest sati dnevno te je smještaj djece zaposlenih majki u njima bio prilično otežan. S druge strane zabavišta su se tretirala kao prosvjetne ustanove, a jaslice kao socijalne te nije bilo ni jedinstvenog kriterija u njihovom financiranju. Dječjih zabavišta (koja su radila samo par sati) je bilo 623 s 45 194 djece dok je svih drugih dječjih ustanova za dnevnu brigu o djeci bilo 214 s oko 14 000 djece. U 1949. godini oko 10% zaposlenih žena imalo je djecu do sedam godina obuhvaćenu u dječjim ustanovama, a u 1951. godini manje od 5% zaposlenih majki. U 1951. godini u roku od par mjeseci je zatvoreno nekoliko vrtića. U 1955. godini se bilježi porast dječjih

⁸¹ HR-HDA 1234-12 (Društveni položaj), kut. 177, „Problemi zaposlenih žena posebno radnica“.

ustanova za oko 40%, ali podaci pokazuju da se više širi mreža zabavišta, a mreža vrtića i jaslica je u stalnom opadanju. Tadašnje potrebe su ukazivale na to da je najprikladnije ići na kombinirane dječje ustanove koje bi primale djecu od najmanje do najveće dobi, njihovu organizaciju i rad postaviti tako da budu pomoć zaposlenoj majci, a cijene u njima pristupačne radnoj obitelji.⁸²

Pored brige za djecu veliko opterećenje za ženu predstavljala je i briga za prehranu obitelji. Prema podacima ankete iz 1958. godine samo 4% obitelji zaposlenih radnica koristilo je neke usluge servisa, npr. praonice ili servise za prehranu. Valja napomenuti da su servisi bili puni slabosti. Kvaliteta usluge je bila slaba, a cijena visoka.⁸³

Kada govorimo o razdoblju od 1952. godine do 1961. onda je evidentan porast broja zaposlenih žena. Tako je 1952. godine od ukupnog broja zaposlenih, žena bilo 23. 5%. Godine 1961. taj broj je iznosio 28. 4%. Treba dodati da je evidentno bilo stalno povećanje broja žena među poljoprivrednim proizvođačima. Tako su prema popisu stanovništva iz 1961. godine 42% od ukupnog broja poljoprivrednih proizvođača činile žene. Međutim, proces zapošljavanja žena nije bio praćen naporima za stručno obrazovanje kako zaposlenih žena tako i onih koje su tražile zaposlenje. Tako je 30. 3% od ukupnog broja žena bilo nepismeno.⁸⁴

Prema podacima iz 1966. godine bilo je zaposleno 343 130 žena, što je za 20 000 manje nego u prethodnoj 1965. godini. Od ukupno zaposlenih, žene su činile 33%. Što se tiče nezaposlenosti, tj. broja osoba koje su tražile zaposlenje, 54. 4% su bile žene.⁸⁵

Možemo zaključiti da su se na relaciji ženin rad - majčinstvo i obitelj nalazile razne društvene suprotnosti. Naime, došlo je do lomova u tradicionalnoj podjeli rada, društvu i obitelji. Žene koje su nekada bile vezane samo uz dom i obitelj, počele su raditi i izvan kuće te postajale sve aktivnije u društvu. Svom ranijem području rada pridodale su i novo - zaposlenje. Javljala su se kolebanja u pogledu na ovu ili onu ulogu žene. Nerijetko se u tim kolebanjima ženin rad izvan kuće uzimao kao nužno zlo. Još uvijek je bilo jako shvaćanje da ako žena ima posao znači da je u izvjesnom smislu olabavila ili napustila svoje obaveze oko doma i obitelji, tj. da je napustila svoje tradicionalne

⁸² HR-HDA 1234-12 (Društveni položaj), kut. 177, „Problemi zaposlenih žena posebno radnica“.

⁸³ *Isto.*

⁸⁴ HR-HDA 1234-12 (Društveni položaj), kut. 177, „Društveno politička aktivnost žena“.

⁸⁵ HR-HDA 1234-12 (Društveni položaj), kut. 178, „Zaposlenost“, „Nezaposlenost“.

dužnosti. Briga oko obitelji se još uvijek smatrala ženinom osnovnom dužnosti. Iako je žena mogućnošću zaposlenja i sudjelovanja u političkom i društvenom životu, dobila novu ulogu, još uvijek je čvrsto bila vezana za svoju raniju, jedinu ulogu. Isto tako, mnoga shvaćanja o ženi su bila rezultat sredine. Tamo gdje je bio veći postotak zaposlenih žena shvaćanja su bila progresivnija nego u sredinama gdje su žene mahom bile domaćice. Navike i stara shvaćanja zadržavala su se u svijesti ljudi, kako muškaraca tako i žena te možemo slobodno reći, sprječavala ih da vide novu stvarnost.

U ožujku 1978. godine donesena je savezna Rezolucija o osnovnim pravcima društvenog djelovanja na unaprjeđivanju društveno - ekonomskog položaja i uloge žene u socijalističkom samoupravnom društvu. Rezolucija je imala za cilj daljnje djelovanje na području ostvarivanja pune ravnopravnosti muškaraca i žena. Godine 1984. KDAŽH je izradila analizu ostvarenog napretka predviđenog Rezolucijom. Kada govorimo o zaposlenosti i zapošljavanju žena, udio žena u ukupnom broju zaposlenih je iznosio 40%. Međutim, udio žena u ukupnoj populaciji je iznosio 51. 5%.⁸⁶

Od 1950-ih godina je uglavnom broj zaposlenih žena rastao, međutim da bi se mogla sagledati objektivna slika važno je napomenuti da je ženska radna snaga i dalje bila nekvalificirana. Stanje 1980-ih godina se nije bitno razlikovalo od onoga 1950-ih. Ženska radna snaga je mahom bila koncentrirana u granama privrede koje su bile tehnički zaostale, nisko produktivne, s malim primanjima radnika i relativno teškim uvjetima rada. Na primjer, proizvodnja tekstilnih proizvoda, proizvodnja krzna, obuće, galanterije te proizvodnja i prerada duhana. Zanimljivo je da do 1980-ih godina žene nisu prodrle u grane industrije gdje su uvjeti rada bili lakši i primanja daleko veća. Ovdje se prvenstveno radi o naftnoj industriji i elektroprivredi. Osnovni uzroci težeg zapošljavanja žena u granama s boljim uvjetima rada su i dalje ležali u lošoj obrazovnoj strukturi, ali i još uvijek izraženoj podjeli na "muška" i "ženska" zanimanja. Zanimljivo je da u dokumentima KDAŽH iz 1980-ih godina i dalje stoji naputak da bi valjalo utvrditi točne kriterije na kojim se to mjestima žena može zaposliti bez ugroze po njeno materinstvo. Kao što je već navedeno, ti kriteriji su postojali, međutim nisu se poštovali. Primjerice, na natječajima za posao je često pisalo da se daje prednost muškoj radnoj snazi.

⁸⁶ HD-HDA 1234-12 (Društveni položaj), kut. 180, „Neki aspekti provođenja Rezolucije o osnovnim pravcima društvenog djelovanja na unaprjeđivanju društveno-ekonomskog položaja i uloge žene u socijalističkom samoupravnom društvu“.

Zakonodavac je bio veoma zainteresiran za to da žena rađa djecu, da bude majka, a s druge strane ženu samo prividno štiti u njenoj ulozi. Kao što je navedeno, postojali su zakoni koji su posebno štitali ženu u njenoj ulozi majke, no sasvim je druga priča koliko su oni bili učinkoviti i poštovani. Kao što je poznato i danas, zakon je jedna priča, a njegova praktična primjena i provođenje nešto sasvim drugo. Stoga kada u dokumentima KDAŽH u 1980-im godinama piše da treba uspostaviti kriterije koji već postoje, djeluje malo izvan stvarnosti onoga vremena. Nisu trebali nove kriterije ni propise, nego samo dosljedno provođenje istih.⁸⁷

Statistički podaci dohotka po spolu se nisu pratili no zanimljiv je omjer osobnog dohotka iz 1982. godine između jedne tipično „muške“ grane privrede i druge tipično „ženske“- proizvodnje naftnih derivata i proizvodnje gotovih tekstilnih proizvoda. Omjer je iznosio 1: 0. 58. U RO „VIS“ Varaždin u kojem su oko 70% zaposlenih činile žene, prosječni osobni dohodak žene je bio 15 266 dinara, a muškarca 19 763.⁸⁸ Kao što je vidljivo, razlika nije mala. Nerazmjernost u primanjima se često pokušavao objasniti time da su žene bile slabo kvalificirane. Navedeno je točno no ne objašnjava slučajeve gdje su žene bile manje plaćene za isti posao no muškarci. Isto tako, čak i u onim radnim organizacijama gdje je pretežno bila zaposlena ženska radna snaga, bolje plaćena mjesta su u pravilu bila rezervirana za muškarce. Tako u „ženskim“ pogonima muškarce susrećemo kao poslovođe, a u školama kao direktore.

Zanimljiv je podatak iz 1979. godine da je od ukupno 7 825 inokosnih poslovnih organa, žena bilo samo 576. Godine 1983. od 8 339 žena je svega na rukovodećim mjestima bilo 545 ili 7%.⁸⁹ Iako je Ustavom bilo propisano da: „Svakome je građaninu, pod jednakim uvjetima, dostupno svako radno mjesto i svaka funkcija u društvu“.⁹⁰ Ovaj podatak pokazuje da nije toliko bila srž problema u kvalifikacijama žena kao što je to često isticano. Iz navedenoga vidimo da su žene teško probijale na rukovodeća mjesta i kada su imale potrebne kvalifikacije. Ako pogledamo uzroke ovakva stanja, oni su se najvećim dijelom ogledali u općoj zaostalosti zemlje. Kvalificiranje žena

⁸⁷ HD-HDA 1234-12 (Društveni položaj), kut. 180, „Neki aspekti provođenja Rezolucije o osnovnim pravcima društvenog djelovanja na unapređivanju društveno-ekonomskog položaja i uloge žene u socijalističkom samoupravnom društvu“.

⁸⁸ Isto.

⁸⁹ Isto.

⁹⁰ VALKOVIĆ, ur., *Ustav SFRJ. Ustav SRH*, 450.

za određene poslove je išlo sporo, a samim time i njihovo uključivanje u privredu. Recimo, zaostalost je bila veća na selu te su postojali poslovi koji su se mladim djevojkama po tradiciji davali u domaćinstvu te su se one osjećale obveznima na poziv domaćice. U ovom kontekstu, ravnopravnost zvuči samo kao fraza. Zanimljivo da M. Simčić u svojoj knjizi *Žene u Titovoj sjeni* tvrdi da je žensko pitanje bilo jedno od ključnih pitanja revolucije 1945. godine. Navodi da je usprkos skromnim materijalnim mogućnostima, ono riješeno s mnogo uspjeha te da se tu poznaje Titovo osobno zalaganje.⁹¹ Autorica se ne bi složila s ovom veoma velikodušnom izjavom. Tim više što Simčić ne navodi argumente zašto tako misli. Na početku rada su citirana dva govora Josipa Broza - Tita. Iz ni jednog od njih nije moguće iščitati da mu je žensko pitanje bilo posebno bitno. Dapače, ono što je može iščitati jest da se u trenutku kada su komunisti osvojili vlast, od žena tražilo da itekako doprinesu stvaranju nove države. Osim toga, da je Brozu žensko pitanje bilo posebno bitno, zar ne bismo onda vidjeli neki stvarni, efektivni napredak u društvu? Činjenica je da je KP davanjem prava glasa ženama i uvođenjem odredbi o ravnopravnosti smatrala žensko pitanje riješenim. To što je postojala velika razlika između *de jure* i *de facto*, čini se, nije pretjerano zanimalo vladajuće.

6.3 Žene u samoupravljanju

Društveno upravljanje se odvijalo kroz narodne odbore kotara i općina, njihove savjete i zborove birača, skupštine socijalnog osiguranja, upravne odbore zdravstvenih i socijalnih ustanova, školske odbore, organe upravljanja kulturnih i prosvjetnih ustanova, kućne savjete i savjete potrošača.

Prema dostupnim podacima, postotak žena u radničkim savjetima u 1952. godini iznosio je 14. 8%, u 1953. godini 14. 3%, u 1954. godini 12. 15%, u 1956. godini 17% te u 1957. godini isto 17%. Postotak žena članova upravnih odbora u 1952. godini iznosio je 11. 6%, u 1956. godini 13. 7% i u 1957. godini 11%.⁹² Iz sljedećih podataka će biti vidljivo da je postotak žena u organima upravljanja bio znatno niži od postotka zaposlenih žena. Tako je u industriji duhana bilo zaposleno 81% žena u odnosu na sveukupno osoblje. Prema stanju iz 1956. godine u radničkim savjetima ih je bilo 44. 3%. U tekstilnoj

⁹¹ SIMČIĆ, *Žene u Titovoj sjeni*, 35.

⁹² HR-HDA 1234-12 (Društveni položaj), kut. 177, „Učestvovanje žena u organima upravljanja“.

industriji je bilo zaposleno 65. 6% žena, a u radničkim savjetima ih je bilo 44. 5%. U poljoprivredi je bilo zaposleno 24% žena, a u radničkim savjetima ih je bilo 7. 2%. Situacija nije bila puno bolja ni kada govorimo o izabranim predsjednicima radničkih savjeta i upravnih odbora. Od ukupno 2 476 predsjednika radničkih savjeta, 199 su bile žene, tj. 8%. U upravnim odborima žena predsjednica je bilo 9%, tj. 228 od ukupno 2 502.⁹³ Općenito za sve grane djelatnosti možemo reći da broj sveukupno zaposlenih žena nije bio proporcionalan broju žena u radničkim savjetima. Dakle, postotak žena radnica u organima radničkog upravljanja je bio znatno niži od postotka zaposlenih žena.

Zanimljivo je istaknuti da su organi radničkog upravljanja, samostalno i u suglasnosti sa zakonima i drugim pravnim propisima, rješavali, pored ostalog i položaj žene u privrednoj organizaciji. Tako je donošenje pravila poduzeća bilo u ingerenciji organa radničkog upravljanja. Pravilima poduzeća određivala se samostalna organizacija, način poslovanja i unutarnji odnosi u poduzeću. Za zaposlene žene od velike je važnosti bilo kako će se u pravilima poduzeća definirati i regulirati odredbe o stupanju u radni odnos i način prestanka istoga, odredbe o raspoređivanju radnika na radna mjesta, o zdravstvenim uvjetima na radnim mjestima, o radnom vremenu i odredbe o posebnoj zaštiti žene. Radni kolektivi su se sve tješnje povezivali s odgovarajućim državnim i društvenim organima koji su se bavili pitanjem nezaposlenosti. Pitanje discipline i prekovremenog rada ulazilo je u domenu radničkih savjeta. Kroz zborove radnika žene radnice su mogle u punoj mjeri koristiti svoje pravo upravljača i utjecati na radnički savjet. Recimo, radnički savjet je imao na raspolaganju određena novčana sredstva koja su se trebala koristiti za razvitak raznih društvenih i kulturnih potreba kolektiva. Međutim, bilo je slučajeva da su se sredstva poduzeća davala za razne kuglane i tome slično, a da su se u manjoj mjeri rješavali problemi kao što su zbrinjavanje djece i potrebnih servisa, koji bi olakšali položaj radnice - majke i obitelji uopće.⁹⁴

U ranijim dijelovima teksta već je dokazano da se žena radnica teže uključivala u privredu nego muškarac. To se naročito odnosilo na mlade djevojke koje su po prvi puta stupale u radni odnos i radnice sa sela. Isto tako, kada je riječ o primanju i otpuštanju

⁹³ HR-HDA 1234-12 (Društveni položaj), kut. 177, „Učestvovanje žena u organima upravljanja“.

⁹⁴ HR-HDA 1234-12 (Društveni položaj), kut. 177, „Radničko i društveno upravljanje i uloga radne žene u njim“.

radnika, u mnogim radnim kolektivima prilikom otpuštanja suviše radne snage, prvo su se otpuštale žene, pa tek onda muški radnici.

Što se tiče žena na rukovodećim mjestima u poduzećima, prema dostupnim podacima iz 1958. godine situacija je bila sljedeća. Od ukupno 61 poduzeća s područja NRH uključenog u istraživanje, u samo jednom je žena bila direktorica, tj. vršiteljica dužnosti. Radilo se o poduzeću „Domaća tvornica rublja“, Zagreb. Što se tiče žena na radnom mjestu tehničkog direktora, isto ga je vršila samo jedna žena i to u poduzeću „Olga Ban“, Pula. Na mjestu komercijalnog direktora je bilo pet žena u poduzećima: „Pamučna predionica Zagreb“, „Konoplja“ Zagreb, „Savremena žena“ Zagreb, „Orokonfekcija“, Oroslavlje i Tvornica čarapa „Jadran“ Zagreb. Na mjestu šefa računovodstva bilo ih je ukupno deset u sljedećim poduzećima: Krojačko poduzeće „Srem“ Vukovar, Tekstil-biro Zagreb, „Konoplja“ Zagreb, „Slavonija“ Osijek, „Siscia“ Sisak, „Rublje“ Zagreb, „Savremena žena“ Zagreb, Partizan Poznanovec, Tvornica čarapa „Jadran“ i Inžinjerski biro Zagreb. Što se tiče žena na mjestu šefa plana bilo ih je tri u sljedećim poduzećima: Krojačko poduzeće „Srem“ Vukovar, „Konoplja“ Zagreb i Kino „Crvena zvezda“ Osijek. Žena na položaju sekretara poduzeća je bilo dvanaest u sljedećim poduzećima: Tvornica gumenih proizvoda „RIS“ Zagreb, Modna kuća „Vesna“ Zagreb, Tekstil-biro Zagreb, Olga Ban Pula, „Galeb“ Omiš, „Nada Dimić“ Zagreb, „Krzno“ Zagreb, Kudeljara Lužani, Tvornica obuće „Šimecki“ Zagreb, Almeria Zagreb, Inžinjerski biro Zagreb i Industrija vunene tkanine „Zora“ Zagreb. Žena na mjestu šefa izvoza i uvoza je bila samo jedna u Tvornici gumenih proizvoda „RIS“ Zagreb. Žena na mjestu šefa financijskog knjigovodstva je bilo ukupno tri u sljedećim poduzećima: Tvornica gumenih proizvoda „RIS“ Zagreb, Industrija svile Varaždin i Tvornica odjeće „Naprijed“ Zagreb. Žena na mjestu šefa materijalnog knjigovodstva je bila samo jedna u Tvornici gumenih proizvoda „RIS“ Zagreb. Žena na mjestu šefa kontrole kvalitete je bilo četiri. Dvije u Modnoj kući „Vesna“ Zagreb i dvije u Tvornici za pamučnu industriju Zagreb. Žena na mjestu šefa pogona je bilo dvadeset dvije. Jedna u Tvornici gumenih proizvoda „RIS“ Zagreb, jedna u Modnoj kući „Vesna“ Zagreb, jedna u Pamučnoj predionici Zagreb, dvije u Z. I. V. T. Zabok, jedna u „Varteks“ Varaždin, jedna u Tvornici šešira Sisak, pet u Olga Ban Pula, dvije u Tekstilnoj industriji „Pobjeda“ Zagreb, jedna u

Kino „Crvena zvezda“ Osijek, pet u Tvornici za pamučnu industriju Zagreb, jedna u Osječkoj tkaonici svile, Osijek i jedna u „Damatinka“ Sinj.⁹⁵

Članova žena u četrnaest upravnih odbora, komora i udruženja privrednih poduzeća u 1957. godini od 250 članova, bilo je u Hrvatskoj svega jedanaest žena ili 4. 4%. U nadzornim odborima od 46 članova otpadalo je na žene tri ili 6. 5%. U trinaest kotarskih ugostiteljskih komora sudjelovanje žena u upravnim odborima iznosilo je 2. 6%, a u nadzornim odborima 17. 1%. U dvadeset sedam kotarskih zanatskih komora na 454 člana upravnih odbora otpadalo je na žene svega 7 ili 1. 5%, a na članove nadzornog odbora 1. 6%.⁹⁶

Sudjelovanje radnica i zaposlenih žena u društveno-političkom životu, u raznim organizacijama i organima upravljanja ovisilo je dobrim dijelom od pomoći zajednice u rješavanju pitanja obitelji i djece kao i stupnja općeg i stručnog obrazovanja žena. Podaci ankete o zaposlenim ženama iz 1958. pokazuju da su one u organima društvenog upravljanja sudjelovale ovako: 5. 4% od svih zaposlenih žena je članica radničkog savjeta, 1. 8% je članica upravnih odbora, 0. 9% je članica školskog odbora, 2% je članica kućnog savjeta i 1. 9% žena su članice dva organa upravljanja. A u političkim i društvenim organizacijama one su učlanjene: 15. 9% od svih zaposlenih žena je članom jedne organizacije, 33. 3% je članom 2 organizacije, 28. 9% je članom tri organizacije, 16. 1% je članom četiri i više organizacija, 2. 9% je funkcionera u organima i 2. 9% žena nije član niti jedne organizacije.⁹⁷

Tako možemo zaključiti da su osim malog izuzetka, zaposlene žene vjerojatno bile uključene u sindikat, SSRN i SKJ. Međutim, problem je što je njihova aktivnost bila minimalna. Dakle, nije dovoljno bilo biti samo članom. To da je aktivnost minimalna vidi se po tome što je svega 2. 9% žena bilo funkcioner u nekom organu političke ili društvene organizacije. Posebno je bila mala aktivnost radnica van poduzeća i njihov utjecaj na rješavanje životnih problema ljudi u komunama i stambenim zajednicama. Prema spomenutim podacima, od anketiranih zaposlenih žena samo 2. 9% je sudjelovalo u

⁹⁵ HR-HDA 1234-12 (Društveni položaj), kut. 177, „Pregled broja žena koje zauzimaju jedno od rukovodećih mjesta u poduzeću“.

⁹⁶ HR-HDA 1234-12 (Društveni položaj), kut. 177, „Radničko i društveno upravljanje i uloga radne žene u njima“.

⁹⁷ HR-HDA 1234-12 (Društveni položaj), kut. 177, „Problemi zaposlenih žena posebno radnica“.

nekim organima upravljanja van poduzeća. Na taj način se stvarao začarani krug za zaposlenu ženu, radnicu. Zbog nekvalificiranosti i opterećenosti domaćinstvom ona nije sudjelovala u organima gdje se o tome odlučivalo, tako da ovi organi nisu bili dovoljno orijentirani na otvaranje ustanova za pomoć obitelji i na rješavanje onih problema, koji bi prvenstveno pomogli zaposlenoj ženi.

Valja napomenuti da je bilo dosta slučajeva gdje je mali broj žena biran u organe radničkog samoupravljanja, čak i u poduzećima gdje su one sačinjavale pretežan dio radne snage. Tako na primjer u poduzeću „Podravka“ u Koprivnici, gdje je bilo više zaposlenih žena nego muškaraca, od 32 člana radničkog savjeta, izabrana je samo jedna žena. U cijelom kotaru Varaždin od 1 016 članova radničkih savjeta, žena je bilo 108 ili 10. 6%, dok je od svih zaposlenih u ovom kotaru bilo oko 28% žena, a u nekim industrijskim poduzećima žene su sačinjavale preko 50% zaposlenih. U poduzećima kotara Zadar žene su sačinjavale 28% zaposlenih, a u organima samoupravljanja sudjelovale sa svega 11%. U poduzeću „Obod“ na Cetinju, gdje su žene činile 46% od ukupno zaposlenih; u radničkom savjetu su bile svega dvije. Podaci se odnose na 1957./1958. godinu.⁹⁸ U ovim slučajevima nije igrala ulogu sama zaposlenost i stručnost, nego su dolazila do izražaja i nazadna shvaćanja. Jedino to objašnjava činjenicu da u poduzeću gdje mahom rade žene, one nisu bile adekvatno zastupljene u radničkim savjetima.

Prema podacima statističkog godišnjaka iz 1962. godine, od ukupnog broja zaposlenih oko 28% su bile žene. Ovdje su obuhvaćeni i zaposleni u poljoprivredi, gdje je broj zaposlenih žena bio veći nego u ostalim granama djelatnosti i iznosio oko 39% od ukupnog broja zaposlenih. U NRH je bilo 5 758 privrednih rukovodioca. Od toga broja, 415 su bile žene, što iznosi samo 7%. Ovdje su među rukovodioce ubrojani direktori, tehnički direktori, direktori privredno – računskog sektora, rukovodioci kadrovske službe, komercijalni direktori i sekretari poduzeća. Od 1738 direktora privrednih poduzeća u NRH je samo 13 žena, što iznosi 0. 7%. Od tog broja najviše je žena direktora u trgovini i ugostiteljstvu. Ukupno 7. U šumarstvu, građevinarstvu i prometu nema žena direktora. Žene direktore najviše nalazimo tamo gdje je koncentrirana privreda – u većim gradovima.⁹⁹

⁹⁸ HR-HDA 1234-12 (Društveni položaj), kut. 177, „Problemi zaposlenih žena posebno radnica“.

⁹⁹ HR-HDA 1234-12 (Društveni položaj), kut. 177, "Žene rukovodioci".

Analizom uloge i položaja žene u razvoju samoupravnih odnosa vidljivo je da se polazilo od osnova zacrtanih u Programu Saveza komunista, prema kojemu „izmijenjeni ekonomski i društveni položaj neposrednog proizvođača, radničke klase, kao osnovne snage socijalističkog razvitka obično se mjeri ulogom u upravljanju sredstvima za proizvodnju i pravom raspolaganja u ostvarivanju dohotka“.¹⁰⁰ Od 1963. godine neprekidno je opadao broj žena u predstavničkim tijelima u samoupravnim organima. Ovi podaci nisu bili specifični samo za NRH, nego su vrijedili i za cijelu Jugoslaviju. Naime, na području samoupravljanja javljao se veći otpor nego na području zapošljavanja. Za vrijeme izbora su proturječnosti između težnje za afirmacijom žena i tendencije zadržavanja na starom najviše dolazile do izražaja.¹⁰¹ Tijekom 1966. godine KDAŽH je pvela razgovore i rasprave sa ženama i organima upravljanja iz 50 radnih organizacija, pretežno iz industrijskih grana¹⁰² u kojima je te godine bilo zaposleno 86. 3% žena od ukupno zaposlenih žena u industriji. Tako su izražena mišljenja da se o pitanjima zastupljenosti žena u predstavničkim organima i njihove uloge u razvoju samoupravnih odnosa govori jedino u izbornim periodima, da su parole „birajmo drugarice“, „treba birati više žena“, samo fraze i propaganda jer iza njih nije stajala dobro smišljena politička aktivnost. Zatim da su problemi obitelji, djece, uslužnih djelatnosti i ostalih teškoća s kojima se susreću zaposlene žene problemi društva, ne isključivo žena. Izražena je i kritika o nedovoljnoj aktivnosti i pasivnosti samih žena te mišljenje da se ne može raspravljati o položaju žena bez da same žene sudjeluju u rješavanju problema koji se direktno njih tiču.¹⁰³

6. 4 Žene na selu

Prema statističkom popisu iz 1953. godine, žene su činile 41. 6% aktivnog stanovništva u poljoprivredi FNRJ. Ali stvarni udio žena u poljoprivredi je bio puno veći. Većinom su žene domaćice popisane kao domaćice, tj. kao izdržavano stanovništvo, iako

¹⁰⁰ HR-HDA 1234-12 (Društveni položaj), kut. 178, "Uloga i položaj žena u razvoju samoupravnih odnosa".

¹⁰¹ *Isto*.

¹⁰² Tekstilna, prehrambena, drvna, grafička, industrija kože i obuće, kemijska industrija, industrija elektroenergije, industrija duhana i papira.

¹⁰³ HR-HDA 1234-12 (Društveni položaj), kut. 178, „Uloga i položaj žena u razvoju samoupravnih odnosa“.

su puno radile u poljoprivredi. Tako je 3 064 795 žena popisano kao domaćice, dok je bilo samo 1 729 795 nepoljoprivrednih domaćinstava.¹⁰⁴

Evidentno je da je pri popisu trebalo drugačije tretirati žene domaćice na selu nego u gradu. Na selu su, osim starica, bile jako rijetke žene koje nisu radile u poljoprivredi. Njihovo popisivanje samo kao domaćica odgovaralo je patrijarhalnom shvaćanju o tome da žena nije punopravan proizvođač u seoskoj proizvodnji. Industrijalizacijom zemlje i odlaskom sa sela pretežno muške radne snage, žena je postajala sve više glavna radna snaga u poljoprivredi, pa se i sam proces modernizacije poljoprivrede na privatnom posjedu i u kooperaciji sa zadrugom sve više prebacivao na žene. Međutim, organizacije Socijalističkog saveza, Združeni savezi i ostali društveni faktori koji su radili na selu jako su podcjenjivali ulogu žena kao proizvođača, a naročito potrebu da se s njima intenzivnije radi. Navedeno se vidi iz podataka o članstvu žena seljakinja u SSRN, u zadrugama kao i iz njihovog malog broja u NO. Trebalo je razbijati shvaćanja da žena ne treba raditi osim ako na to nije prisiljena zbog teških materijalnih prilika. Da mogu raditi samo dok nisu udane, a kasnije da moraju brinuti o djeci i domaćinstvu. Da se žene u poljoprivredi mogu koristiti samo kao sezonska radna snaga, a da čim se poslovi mehaniziraju da je normalno da na njima rade muškarci. I samim ženama je bilo potrebno objašnjavati da ih razvitak poljoprivrede oslobađa dosadašnje materijalne i kulturne zaostalosti i da na novim radnim mjestima dobivaju samostalne prihode. Kao što je navedeno, velika većina radnica u poljoprivredi je bila nekvalificirana stoga bi pitanje kvalifikacije u procesu daljnje mehanizacije poljoprivrede dokinulo ne samo zaostalost poljoprivrede nego i seljanki.

Primjerice, u Hrvatskoj je u prvih šest mjeseci 1956. godine prošlo kroz razne tečajeve 2 425 polaznika, od čega samo 140 žena. Ekonomsko poljoprivredne škole završilo je 700 polaznika, od čega samo 1 žena.¹⁰⁵

Broj žena članova zadruga u odnosu prema njihovoj ulozi u proizvodnji je bio jako malen. U 1956. godini bilo je 228 000 žena članova zadruga ili 17. 7% od ukupnog članstva. Dvije godine kasnije, 1958., bilo ih je 287 794 ili 19 %. Smatralo se dovoljnim da je domaćin kuće član zadruga i da on posjećuje sastanke. Budući da žene nisu bile članovi zadruga nisu mogle niti biti birane u rukovodeće organe zadruga i odlučivati o

¹⁰⁴ HR-HDA 1234-12 (Društveni položaj), kut. 177, „Problemi rada među ženama na selu“.

¹⁰⁵ HR-HDA 1234-12 (Društveni položaj), kut. 177, „Problemi zaposlenih žena posebno radnica“.

upravljanju i poslovima zadruge. U združenim savjetima bilo je 1956. godine 3. 5% žena, a u upravnim odborima 8%.¹⁰⁶ Bilo je nužno da se svi članovi obitelji koji rade u seljačkim domaćinstvima što kooperiraju sa zadrugama smatraju njenim punopravnim članovima. Shvaćanje da samo domaćin predstavlja domaćinstvo u zadruzi smetalo je da se u zadrugama više aktiviraju žene i omladina.

Sudjelovanje žena na selu u svakodnevnom političkom životu je bilo vrlo slabo. Prilikom velikih političkih akcija, one su se odazivale. Međutim, zborove birača i sastanke Socijalističkog saveza i zadruga posjećivali su uglavnom samo domaćini. Na selu je bilo jako shvaćanje da je za ženu kuća, obitelj i rad na polju, a ne društveni i politički život.

Nakon IV. plenuma Centralnog komiteta SKJ problemi sela i poljoprivredne proizvodnje našli su se u centru pažnje društveno-političkih faktora. U razmatranju ekonomskih i socijalnih kretanja na selu, posebno su se isticali problemi seoskih žena. S tim u vezi je bila i veća aktivnost KDAŽH na ovom pitanju.

Broj žena aktivnih poljoprivrednih proizvođača bio je u stalnom porastu. Razvojem privrede velik broj radne snage sa sela se uključio u industriju i druge privredne djelatnosti. U periodu od 1949. godine do 1960. godine selo je napustilo više od dva milijuna ljudi na razini Jugoslavije. Međutim, ova migracija selo-grad, tj. poljoprivreda-nepoljoprivredne djelatnosti nije išla jednako kod muškog i ženskog stanovništva na selu. Muška radna snaga, kao lakše pokretljiva, brže se uključivala u djelatnosti van poljoprivrede nego ženska radna snaga. Prema popisu stanovništva iz 1963. godine na selu je bilo 800 000 više žena nego muškaraca. Postotak aktivnog ženskog stanovništva sa sela u ukupnom aktivnom ženskom stanovništvu NRH iznosio je 68. 5% prema popisu stanovništva iz 1963. godine. To je ukupno 42% od ukupnog aktivnog poljoprivrednog stanovništva. Preseljenjem seoskog stanovništva u gradove izmijenjena je i starosna struktura stanovništva sela. Selo su uglavnom napustili mladi što je imalo utjecaja na starosnu strukturu zaposlenih u industriji i poljoprivredi, pri čemu je situacija bila nepovoljnija kod starosne strukture aktivnog poljoprivrednog stanovništva. Međutim, ni pomicanje starosne strukture seoskog stanovništva nije išlo ravnomjerno kod muškog i ženskog stanovništva. Najveći broj žena aktivnih poljoprivrednih proizvođača je bio do

¹⁰⁶HR-HDA 1234-12 (Društveni položaj), kut. 177, „Problemi zaposlenih žena posebno radnica“.

34 godine starosti i tu je razlika između muškog i ženskog aktivnog stanovništva bila mala. Međutim, do devetnaest godina starosti broj aktivnog ženskog stanovništva je bio apsolutno veći.¹⁰⁷

Na poljoprivrednim imanjima i združenim ekonomijama broj zaposlenih žena se znatno povećao, mada je još uvijek taj broj bio nerazmjernan prema ukupnom sudjelovanju žena u poljoprivrednoj proizvodnji i porastu opće zaposlenosti na društvenim gazdinstvima. Prema podacima iz 1960. godine, od ukupno zaposlenih u društvenom sektoru poljoprivrede žene čine samo 16% stalnih radnika, što znači svega 5.6% od ukupno zaposlenih žena. Druga karakteristika je bila vrlo niska kvalifikacijska struktura zaposlenih žena u društvenom sektoru proizvodnje. Prema podacima iz 1960. godine na poljoprivrednim imanjima visokokvalificiranih radnica je bilo 0.2%, kvalificiranih 7.3%, priučeni 20.1% i nekvalificiranih 72.4%. Službenica s visokom spremom bilo je 3.8%, s višom 17%, sa srednjom 34.7%, s nižom spremom 46.1% i 13.6% pomoćnih službenica. Ovakva niska kvalifikacijska struktura žena na poljoprivrednim imanjima određivala je njihovo mjesto u proizvodnji i utjecala na visinu zarade. Žene su često radile na težim radnim mjestima za nekvalificirane radnike, što od njih zahtijevalo i veće napore te ih fizički više iscrpljivalo. Poseban je problem bio proces rada u stočarskoj proizvodnji koji je bio slabo mehaniziran. Usput rečeno, najveći broj žena zaposlenih na poljoprivrednim imanjima radio je u stočarstvu.¹⁰⁸

Na sezonskim poljoprivrednim radovima je bio zaposlen daleko veći broj žena. Prema podacima iz 1961. godine 50-75% od ukupnog broja sezonskih radnika. Ovo je otvaralo i neke probleme, naročito ako se radilo o zapošljavanju izvan mjesta stanovanja. Iz pasivnih krajeva veliki broj žena se zapošljavao na sezonskim poslovima u poljoprivredi. Ove žene su često bile suočene s mnogim poteškoćama oko prehrane i stanovanja, a nisu bili rijetki ni slučajevi eksploatacije od strane posrednika koji su zaključivali ugovore i vršili isplatu. Kolektivni stanovi u kojima su se smještali sezonski radnici u većem dijelu poljoprivrednih organizacija nisu posjedovali ni najosnovnije higijenske uvjete. Anketa Centralnog odbora Sindikata poljoprivrednih radnika u 50 poljoprivrednih organizacija iz 1961. godine, pokazala je da u 32 organizacije nije bio

¹⁰⁷ HR-HDA 1234-12 (Društveni položaj), kut. 177, „O nekim pitanjima položaja žene na selu“.

¹⁰⁸ *Isto*.

osiguran smještaj za sezonske radnike. Na p. d. Antunovac – Virovitica 53 radnice spavale su na neurednom tavanu. U p. d. Jasike – Slavonski Brod u jednoj maloj prostoriji spavalo je 19 radnica, po 3 u jednom krevetu. U vezi sa sezonskom radnom snagom postavljalo se još pitanje radnica koje su radile po sedam do osam mjeseci neprekidno na jednom imanju, njihovog statusa i reguliranja prava iz radnog odnosa i socijalnog osiguranja. Uvjeti rada na poljoprivrednim imanjima su bili poprilično nepovoljni. U modernoj i mehaniziranoj proizvodnji otvarale su se mogućnosti da se kvalificiraju i rade na lakšim poslovima nego na individualnim poljoprivrednim posjedima.¹⁰⁹

Kooperacija zemljoradničkih zadruga i individualnih proizvođača imala je ulogu u općim naporima za unapređenje proizvodnje. Broj individualnih seoskih domaćinstava koja su imala kooperativne odnose sa zadrugom je bio u porastu. Tako je samo u biljnoj proizvodnji u 1960./1961. godini bilo 578 470 kooperanata prema 24 700 kooperanata u 1956. godini. Ovakav razvitak suradnje zemljoradničkih zadruga i individualnih poljoprivrednih proizvođača stvarao je veću zainteresiranost seoskih žena za poljoprivrednu proizvodnju. Za seoske žene ovo je imalo i širi društveni značaj jer se ubrzavao proces mijenjanja odnosa u obitelji. Žena se ekonomski osamostaljivala i u krajnjoj liniji to je doprinosilo njenoj bržoj društvenoj afirmaciji. Međutim, u odnosima žena – poljoprivredni proizvođač i zemljoradnička zadruga, isticali su se i neki problemi. U većem broju zemljoradničkih zadruga u priličnoj mjeri su se zanemarivale žene kao proizvođači. Žena je vrlo često bila stvarni nosilac kooperativnih obaveza ili ravnopravno sudjelovala u proizvodnji, ali nije imala nikakvih čvršćih kontakata sa zadrugom. Ovo se tumačilo pojavama da su mnoge zemljoradničke zadruge bile pretežno orijentirane na razvijanje kooperativnih odnosa u ratarskoj proizvodnji, a manje u proizvodnji mesa, mlijeka, jaja, povrća i dr. u kojoj su žene bile najviše angažirane. Pored toga, kooperacijom su manje bila zahvaćena domaćinstva koja ostvaruju prihode i iz radnog odnosa i gdje je žena glavni nosilac proizvodnje. Poznato je da se uključivanjem seoskog stanovništva u vanpoljoprivredne djelatnosti nije u odgovarajućoj mjeri smanjivao broj poljoprivrednih posjeda. U najvećem broju slučajeva na takvim posjedima su radile žene. Od ovakvog privređivanja je imalo štete i društvo jer je proizvodnja tržišnih viškova svedena na minimum, a ženin radni dan često trajao i po šesnaest sati. Poslovi u

¹⁰⁹ HR-HDA 1234-12 (Društveni položaj), kut. 177, „O nekim pitanjima položaja žene na selu“.

domaćinstvu, briga oko djece i rad na seoskom imanju iscrpljivali su ženu i utjecali na njeno zdravstveno stanje. U područjima gdje je mreža zdravstvenih ustanova i zdravstvena kultura manje razvijena, evidentan je znatan broj oboljenja kod žena.¹¹⁰

Tamo gdje su postojale sekcije žena zadrugarki okupljale su znatan broj žena na zadacima poboljšanja poljoprivredne proizvodnje. U prvo vrijeme djelatnost se sastojala u organiziranju zdravstveno-domaćinskih i krojačkih tečajeva, a kasnije su sve više razvijale ekonomsku djelatnost: sklapanje ugovora o proizvodnji povrća, gajenju živine te razvijanju domaće radinosti iz koje su se često razvijali pogoni i radionice. Sekcije koje su se održale, prema tadašnjoj ocjeni razvijale su korisnu djelatnost. Na primjer, sekcije u kotaru Varaždin svoj rad su usmjerile na unaprjeđenje poljoprivredne proizvodnje pri čemu su se povezale i uklopile u aktivnost Socijalističkog saveza i zemljoradničkih zadruga na ovim pitanjima. Pored navedenoga, sekcije na selu su organizirale predavanja, tečajeve i bave se širom društvenom djelatnošću.¹¹¹

U nekim seoskim područjima javljao se višak ženske radne snage. Migracijom seoskog stanovništva u gradove, odnosno zapošljavanjem van poljoprivrede, broj poljoprivrednog stanovništva se smanjio na 51% od ukupnog stanovništva. Ovaj proces nije bio isti u svim krajevima zemlje, što pored visokog nataliteta u nekim krajevima, stvara znatne rezerve radne snage. U prvom redu ženske radne snage. Ova radna snaga je vršila pritisak na gradove i tražila zaposlenje. Od ukupno zaposlenih u 1961. godini, koji su bili evidentirani pri Birou za posredovanje rada, 52. 1% su bile žene. Od toga 45. 2% do 24 godine starosti. U uvjetima modernizacije proizvodnje u industriji i ekonomičnijeg poslovanja, evidentno je da se sve žene nisu mogle zaposliti u industriji. Ovome treba dodati i nisku kvalifikacijsku strukturu žena koje su tražile zaposlenje. Od ukupno prijavljenih u 1961. godini nekvalificiranih radnica je bilo 89. 7%. Stoga je poljoprivreda pružala znatne mogućnosti za zaposlenje žena. Otvaranje radionica za preradu i doradu poljoprivrednih proizvoda te manjih zanatskih i industrijskih pogona uz male investicije omogućavalo je visok stupanj zaposlenosti. Velik broj žena je radio u kućnoj radinosti. Prihodi koji su se ostvarivali od takvog rada bili su značajna dopuna приходима obitelji. Međutim, ovdje se postavlja nekoliko veoma važnih pitanja. Odnosi onih koji

¹¹⁰ HR-HDA 1234-12 (Društveni položaj), kut. 177, „O nekim pitanjima položaja žene na selu“.

¹¹¹ *Isto*.

organiziraju ovakav rad žena-proizvođača, visina njihove zarade (koja je često vrlo mala u odnosu na cijenu po kojoj se njihovi proizvodi prodaju), njihovo osiguranje, društvene obaveze koje proizlaze iz ovakvog rada i dr.¹¹²

Kada govorimo o općem i stručnom obrazovanju seoskih žena, smanjio se broj nepismenih žena i postotak nepismenih stalno opada prema mlađem uzrastu, kod ženske omladine i djece. Također su postignuti rezultati na stručnom obrazovanju seoskih žena u redovnim školama i drugim oblicima obrazovanja. Međutim, daljnji proces uključivanja žena u poljoprivrednu proizvodnju i druge društvene djelatnosti, zahtijevao je intenzivniji rad na općem i stručnom obrazovanju seoskih žena. Pitanje obrazovanja ženske omladine kroz osnovnu školu postavljalo se kao najvažniji zadatak u seoskim područjima. Još uvijek jedan dio ženske djece ostajao je nepismen ili polupismen, i to u krajevima gdje je nepismenost žena i inače bila velika. U školskoj godini 1961./1962. osnovnom školom je bilo obuhvaćeno 86% ženske djece doraslo za školu. Konkretnije, 221 000 djevojčica nije bilo obuhvaćeno osnovnom školom. Problem se sastojao i u tome što jedan dio djevojčica nije završavao osnovnu školu. Najveći broj ženske djece koja ne bi završila osnovnu školu, napušta školu poslije 4. razreda osnovne škole. Ovako stanje je bilo prouzrokovano ne samo nedovoljno razvijenom mrežom osnovnih škola i nedostatkom kadrova, nego prije svega shvaćanjem jednog dijela roditelja da žensko dijete ne treba školovati. Ovo je posebno vrijedilo za seoska područja FNRJ. Zatim i dosta čestom pojavom da se ženska djeca vrlo rano uključuju u poljoprivrednu proizvodnju. Ovo je naročito bio slučaj u obiteljima gdje su muški članovi obitelji bili zaposleni van poljoprivrede. Prema spomenutom popisu stanovništva iz 1963. godine bilo je 107 000 djevojčica u dobi od deset do četrnaest godina aktivnih poljoprivrednih proizvođača, dok je broj dječaka istih godina 72 000. U ovakvim područjima najznačajniji element emancipacije seoskih djevojaka i žena je bilo pitanje elementarnog obrazovanja i opismenjavanja. Međutim, uloženi naponi zakonodavca nisu bili veliki.¹¹³ U školama drugog stupnja su nastavljale obrazovanje djevojke koje bi završile osnovnu školu. Najmanji broj ženske djece školovao se u poljoprivrednim školama. U srednjim poljoprivrednim školama je bio svega 11 000 učenika iako su postojeći kapaciteti škola bili veći, od čega je ženske omladine bilo svega 17%. Ovakvo stanje je vjerojatno bio

¹¹² HR-HDA 1234-12 (Društveni položaj), kut. 177, „O nekim pitanjima položaja žene na selu“.

¹¹³ *Isto*.

odraz toga što mlade djevojke nisu vidjele perspektivu za zaposlenje poslije završene škole jer su se djevojke kao poljoprivredni stručnjaci veoma teško probijale. Otpor koji se javljao prema stručnjakinjama u nekim zemljoradničkim zadrugama je bio pojačan i konzervativizmom prema ženi, tako da su se među viškovima stručnih poljoprivrednih kadrova mahom nalazile žene.¹¹⁴

Kada govorimo o obrazovanju, narodni univerziteti, Crveni križ, kulturno-prosvjetna društva i zavodi za domaćinstvo su imali veliku ulogu u podizanju nivoa obrazovanja i kulture na selu. U godini 1960./1961. narodni univerziteti su organizirali preko tri tisuće klubova i seminara za poljoprivredne proizvođače. Nažalost, podaci o obuhvaćanju seoskih žena radom narodnih univerziteta ne postoje. Međutim, budući da se njihova djelatnost protezala i na selo možemo reći da su pružali mogućnost ženama sela za opće i stručno obrazovanje. Crveni križ je također organizirao brojna predavanja za seosko stanovništvo. Najorganiziraniji oblik rada su bili tečajevi za seosku žensku omladinu na kojima je do 1961. godine osposobljeno oko 560 000 seoskih djevojaka. U kulturno-prosvjetna i kulturno-umjetnička društva na selu bio je uključen znatan broj žena. Prema podacima iz 1962. godine u NRH je bilo 440 društava s 25 577 aktivnih članova od čega je žena bilo 10 670.¹¹⁵

Što se tiče podizanja svijesti i formiranja naprednijih shvaćanja kod seoskih žena, tu veliku ulogu imali film, radio i novine. Komisija za selo radija i televizije te listovi za selo su pružali široke mogućnosti za pokretanje niza pitanja društvenog položaja seoskih žena. Međutim, ženski časopisi su nedovoljno bili orijentirani na probleme seoskih žena i po problematici koju su obrađivali uglavnom su bili namijenjeni ženama grada. Pregledom 40 časopisa iz 1962. godine može se zaključiti da su pitanja kao što su higijena i uređenje seoskih domova, pitanje prehrane, zaštite djece, usluga na selu i sl., izostali iz sadržaja ovih časopisa. Ukoliko se o selu i piše, onda su to bile manje-više opće stvari.¹¹⁶ Zbog navedenoga su se ženski listovi na selu slabo čitali te nisu u dovoljnoj mjeri ili sredstvo prosvjećivanja. Valja uzeti u obzir i problem nepismenosti žena na selu te težu

¹¹⁴ HR-HDA 1234-12 (Društveni položaj), kut. 177, „O nekim pitanjima položaja žene na selu“.

¹¹⁵ *Isto.*

¹¹⁶ *Isto.*

financijsku situaciju jer časopis treba kupiti. Možemo zaključiti da su ženama grada štampa i druga sredstva informiranja bila dostupnija.

Od 1960-ih godina materijalna osnova sela je narasla i dohodci u novcu su porasli. Način života seoske obitelji je izmijenjen na bolje. Došlo je do elektrifikacije sela, izgradnje puteva, kulturnih i zdravstvenih ustanova, poboljšani su uvjeti higijene, prehrane i odijevanja. Šire društveno angažiranje žena sela je bilo u tijesnoj vezi s razvijanjem službi za pomoć obitelji, tj. službi za rasterećenje seoskih žena od poslova u domaćinstvu. Kao najznačajnije za selo je bilo pitanje otvaranja pekara, prodavaonica, uslužnih radionica, sezonskih dječjih ustanova, javnih kupatila, perionica i sl. U selima koja su obišle ekipe KDAŽH zapažena je velika aktivnost žena u sekcijama Socijalističkog saveza za komunalna pitanja, njihovo sudjelovanje u dobrovoljnim radovima i materijalnom doprinosu za izgradnju ovih objekata.¹¹⁷

Problem prehrane seoske obitelji zauzimao je važno mjesto u prosvjećivanju sela. Kalorična vrijednost dnevnog unosa je iznosila oko 3000 kalorija te su najviše trošili kruh, krumpir te mlijeko i mliječne proizvode. Problem prehrane na selu nije bio problem količine namirnica nego pravilan odnos hranjivih sastojaka u prehrani. U ovom pogledu značajnu funkciju su imale školske kuhinje i nastava domaćinstva u osnovnim školama.¹¹⁸

Zdravstvena zaštita je predstavljala krupno pitanje u podizanju životnog standarda seoskog stanovništva. U periodu od 1950. godine do 1960. godine broj ustanova koje su pružale zdravstvenu zaštitu trudnicama se udvostručio. Tako je broj prvih pregleda trudnica porastao s 160 333 na 251 208 u 1960. godini. Međutim, valja istaknuti da ovom specijalnom zaštitom nije bio obuhvaćen veliki broj žena. Točno je da se broj porođaja koji su obavljani uz stručnu pomoć povećao no još uvijek se 48% svih porođaja obavljalo kod kuće bez stručne pomoći. Mahom ovo vrijedi za žene sa sela. Također, poslijeporođajna zaštita i njega žena na selu je bila dosta slaba, čime se ugrožavalo njihovo zdravstveno stanje i zdravlje novorođenčeta. Zabilježen je znatan broj oboljenja kod žena kao rezultat nedovoljne njege i higijene prilikom trudnoće i porođaja. Veliki broj porođaja na selima bez stručne pomoći nije bio samo posljedica nedovoljno dostupne

¹¹⁷ HR-HDA 1234-12 (Društveni položaj), kut. 177, „O nekim pitanjima položaja žene na selu“.

¹¹⁸ *Isto*.

zdravstvene zaštite, nego i niske zdravstvene kulture i konzervativizma. Korištenje zdravstvene zaštite kod porođaja ovisilo je i o veličini troškova koju snose korisnici zdravstvene zaštite. Negdje su porođaj i zdravstvena zaštita djeteta do jedne godine bili potpuno besplatni, a drugdje su poljoprivredni osiguranici plaćali jedan dio, najviše do 30%.¹¹⁹

Podaci zdravstvenih službi su pokazali povećanje broja pobačaja. Anketa Saveznog zavoda za zdravstvenu zaštitu iz 1961. godine pokazala je da se broj pobačaja povećao na 161 503 prema 141 076 u 1960. godini. Prema nekim podacima broj pobačaja na selu vršen bez medicinskog nadzora je prelazio broj pobačaja koji su se vršili u zdravstvenim ustanovama. U anketiranim ustanovama u 1961. godini bilo je 59 000 izvršenih pobačaja, mahom kod seoskih žena. Kontracepcija je općenito bila slabo korištena, a na selu, slobodno možemo reći, nepostojeća. Prema podacima iz 1960. godine samo 0. 75% svih žena fertile dobi u zemlji je koristilo kontracepcijska sredstva.¹²⁰

Što se tiče društveno-političke aktivnosti žena na selu, bila je niska i ovisila o radu društveno-političkih aktera na selu. U selima gdje su organizacije SSRN imale bogatiji sadržaj i oblike rada, veći broj žena sudjelovao je u političkom i društvenom životu. U cjelini, sudjelovanje žena sela u društvenom i političkom životu bilo je jako slabo. Godine 1961. u združene savjete zemljoradničkih udruga izabrano je 1 539 žena, što je samo 5. 8% od ukupno izabranih članova. U upravne odbore zemljoradničkih udruga izabrano je 213 žena, što je 2. 7% od ukupno izabranih. Podaci se odnose na cijelu FNRJ. Valja spomenuti da je najveći broj žena izabranih u združene organe zaposlen u zadrugama i njihovim pogonima i da ovaj broj predstavlja izvjesno smanjenje u odnosu na 1958. godinu. Uzroci nedovoljne zastupljenosti žena, prema ocjeni Združenog savjeta Jugoslavije, ležali su u tome što se mali broj žena nalazio u članstvu zadruga, uslijed konzervativnih shvaćanja koja su na selu bila dosta jaka, i toga što je stupanj privredne razvijenosti zadruga bio takav da se žene nisu angažirale u djelatnostima zadruga.¹²¹ Sudjelovanje žena u radničkim savjetima i upravnim odborima poljoprivrednih organizacija, prema izborima iz 1960. godine bilo je sljedeće. U poljoprivrednim organizacijama s 30 i više radnika i službenika u radničkim savjetima je bilo 9 055

¹¹⁹ HR-HDA 1234-12 (Društveni položaj), kut. 177, „O nekim pitanjima položaja žene na selu“.

¹²⁰ Isto.

¹²¹ Isto.

članova, od čega 825 žena. U upravnim odborima od 3 085 članova, žena je bilo 176. U poljoprivrednim organizacijama sa 7 do 29 radnika i službenika u radničkim savjetima je bio 1 492 člana, od čega 291 žena; u upravnim odborima je bilo 428 članova, od čega 45 žena. Prema stanju iz 1961. godine broj žena u mjesnim odborima na selima je iznosio 455, što 2. 06% od ukupnog članstva. Podaci se odnose na cijelu FNRJ.¹²²

Iako se samo na osnovu ovih podataka ne može ocijeniti stvarna aktivnost žena na selu, ostaje činjenica da one zaostajale u društvenoj aktivnosti i da uloga žene u društveno-političkom životu nije bila u skladu s njenom ulogom u proizvodnji. Niska društvena aktivnost žena sela može se tumačiti konzervativizmom koji postoji kod muškaraca i žena, njihovim obavezama u domaćinstvu, nižim obrazovanim statusom itd. Ali navedeno je u velikoj mjeri ovisilo o organizacijama Saveza komunista i Socijalističkog saveza prema pitanjima društvenog položaja žena. Mnoge organizacije kao da su se jednostavno mirile da jedna polovica stanovništva, građana, zaostaje u aktivnosti. Možemo zaključiti da je žena na selu bila u znatno težem položaju no žena u gradu. Njeno ekonomsko osamostaljivanje je išlo daleko sporije, tim više što je i proces ekonomskog razvitka sela bio mnogo sporiji. Pored toga primitivizam i zaostala shvaćanja u odnosu na ženu su posebno bila jaka. Još uvijek se kao po nekom pravilu kuće-gazda, muškarac, pojavljivao u javnom životu, kooperirao sa zadrugom, sudjelovao u organima društvenog upravljanja, stručno se obrazovao i dr. Žene su manje-više bile prepuštene sebi, dok su u svim društveno-političkim organizacijama na selu pretežno bili okupljeni muškarci. Na rad sa ženama se gledalo kao na stvar žena, a ne zajednički društveni zadatak.

6. 5 Žene na radu u inozemstvu

Pojam gastarbajter nastao je 1950-ih godina 20. stoljeća označavajući imigranta radnika koji se nakon nekog vremena vraća u svoju zemlju. U Njemačkoj je od 1955. godine do 1973. godine postojao sustav zapošljavanja gastarbajtera baziran na sporazumu između dviju država. Privremeno zapošljavanje radnika iz Jugoslavije u zapadnoj Europi, u prvome redu u Saveznoj Republici Njemačkoj, krenulo je početkom 1960-ih.¹²³ Glavni potisni faktori emigriranja su bili: privredni program obuzdavanja inflacije i smanjenog

¹²² HR-HDA 1234-12 (Društveni položaj), kut. 177, „O nekim pitanjima položaja žene na selu“.

¹²³ ROŠČIĆ, „Što je gastarbajterima domovina?“, 309.

zapošljavanja, „umjetno“ održavanje niskih osobnih dohodaka i tendencije egalitarnosti, što je dovelo do generalizacije niskog životnog standarda svih socijalnih kategorija i u svim regijama te nedovoljan porast zaposlenosti u društvenom sektoru za mladu radnu snagu koja je nadolazila. Zapošljavanje radnika iz Jugoslavije u inozemstvu je srušilo mit o punoj zaposlenosti u socijalizmu.¹²⁴

Da bi se zaokružila slika o ženi - radnici donosim podatke o broju žena na tzv. privremenom radu u inozemstvu. Do 1961. godine na radu u inozemstvu bilo je svega 3 612 žena. Međutim, za svega deset godina ovaj broj se povećao na 211 161. Naročito su karakteristične godine 1968., 1969. i 1970. kada se u inozemstvu zaposlilo čak 67. 5% svih žena. Najviše žena je bilo na privremenom radu u Saveznoj Republici Njemačkoj (123 351 ili 58. 4%). Na drugom mjestu je bila Austrija (27 580 ili 13. 1%). Starosna struktura pokazuje da su se na rad u inozemstvu odlučivale žene u najvitalnijem periodu. Gotovo polovica ih je bila do 24 godine starosti. Uglavnom se radilo o mladim i neudatim ženama. Obrazovna struktura pokazuje da su uglavnom imale završenu samo osnovnu školu. Četvrtina žena prije odlaska na rad u inozemstvo je činila tzv. izdržavano stanovništvo, tj. nisu bile uključene u proces rada na način da su bile zaposlene i primale plaću. Oko 40% su činile žene koje su radile u poljoprivredi. Na temelju ovoga možemo konstatirati da su dvije trećine žena u inozemstvu bile bez ikakvih profesionalnih kvalifikacija. Zanimljivo je da ne postoje podaci o tome na koji način su se ovo žene zaposlile. Je li to bilo putem Zavoda za zapošljavanje, posredovanjem nekoga ili kakvim nelegalnim načinima? Međutim, poznato je da je zakonodavac procijenio da se oko 50% ukupne radne snage u inozemstvu zaposlilo nelegalno i neorganizirano. Ovo u svakom slučaju ima veće negativne posljedice po žene no muškarce, jer kao što je poznato u takvim situacijama žena može postati predmet najgrubljeg iskorištavanja.¹²⁵

Prema podacima iz 1981. godine na radu u inozemstvu se nalazilo 58 657 žena od ukupno 151 619 radnika. Od povratnika, vratilo se 31 250 žena, što je oko 32% od ukupnog broja. Nakon povratka, 12 00 ili 38% se nije zaposlilo. Povratnici se najčešće

¹²⁴ MEŽNARIĆ, „Jugoslavenska sociologija (vanjskih) migracija“, 79.

¹²⁵ HR-HDA 1234-17 (Obitelj), kut. 196, „Privremeno zapošljavanje u inostranstvu“.

vraćaju u gradska naselja (47%) i to pretežno oni koji su u inozemstvu boravili kraće (do dvije godine). Podaci se odnose na SRH.¹²⁶

Žene na radu u inozemstvu su bile jeftina radna snaga plaćena manje u odnosu na muškarce i žene domaće populacije zemlje domaćina. Isto tako su bile i rezerva radne snage koja se potrebi mogla otpuštati budući su radile na mjestima koja nisu zahtijevala kvalifikacije. Zanimljivo je da nije bilo toliko podjela na muška i ženska zanimanja te su žene često radile na teškim fizičkim poslovima. Prema podacima njemačkog Ministarstva za rad i socijalnu zaštitu radnice iz Jugoslavije nisu puno napredovale. Tako ih je samo 4.6% napredovalo od priučenih radnica do viših zvanja. Najviše bi ih napredovalo do statusa priučene radnice (38%). Oko 31% radnica nisu uopće imale ikakve kvalifikacije. Podaci se odnose na 1985. godinu.¹²⁷

6. 6 Žene u mirovini

U sustavu mirovinskog i invalidskog osiguranja, zbog uloge u reprodukciji društva i obaveza oko obitelji, žene su imale nešto povoljnije uvjete za stjecanje prava. Tako je žena stjecala pravo na starosnu mirovinu pet godina ranije nego muškarac. Tj. s 55 godina (žena) odnosno 60 godina (muškarac) s mirovinskim stažem od 20 godina. Ili 60 godina (žena) odnosno 65 godina (muškarac) i najmanje 15 godina mirovinskog staža. Starosna mirovina s 15 godina staža nije mogla iznositi manje od 40% (za žene) odnosno 35% (za muškarce) od mirovinske osnovice. Mirovina je najviše mogla iznositi 85% mirovinske osnovice. Puni iznos mirovine žena je mogla ostvariti s 35 godina radnog staža, a muškarac s 40. Pravo na privremenu starosnu mirovinu žena je stjecala s navršenih 50 godina života i 30 godina radnog staža. Muškarac s navršenih 55 godina i 35 godina radnog staža. Što se tiče prava na stjecanje obiteljske mirovine uvjeti za udovicu su bili izraženi godinama života. Tako je udovica stjecala pravo na obiteljsku mirovinu ako je do smrti bračnog partnera po kojem joj to pravo pripada navršila 45 godina života, a udovac 60 godina. Godine 1980. od ukupno 434 000 korisnika mirovina, 222 000 su bile žene. Godine 1983. od ukupno 473 000 umirovljenika 253 000 su bile žene. Najviše je bilo žena korisnica obiteljske mirovine. Godine 1983. bilo ih je 129 000, zatim slijede žene koje koriste starosnu mirovinu (72 000) te žene koje koriste invalidsku

¹²⁶ HR-HDA 1234-12 (Društveni položaj), kut.180, „Žena u udruženom radu. Zaposlenost i zapošljavanje žena“.

¹²⁷ ŠVOB, „Migracije jugoslavenskih žena“, 6-8.

mirovinu (53 000). Podaci se odnose na SRH. Zanimljiva je struktura iznosa mirovina prema spolu. Ona odražava raspored žena na radnim mjestima, tj. njen rad na slabije plaćenim poslovima. Budući je iznos mirovine izravno vezan za osobna primanja značajan je podatak da su žene korisnice starosne mirovine imale za oko 23% nižu mirovinu no muškarci. Dočim su žene korisnice invalidske mirovine imale za oko 14% manju mirovinu nego muškarci. Podaci se odnose na 1983. godinu. Također treba napomenuti da je muškarcima prosječno nedostajalo sedam godina do punog radnog staža, a ženama 6.¹²⁸

7. Žene u organima vlasti

Na izborima 1957. godine bilo je kandidirano 3 330 žena, a izabrano je 1 200. Prema tome 6. 4% žena je u NO, a 6. 5% u Vijećima proizvođača. Na izbore u 1958. godini izašlo je 95% od broja upisanih žena, odnosno od ukupnog broja glasača 63% su bile žene. Podaci se odnose na cijelu FNRJ. Za poslanike u Saveznoj skupštini izabrano je deset žena, pet za Savezno Vijeće i pet za Vijeće proizvođača. Za Sabor NRH izabrano je 38 žena. Dvadeset za Republičko vijeće i osamnaest za Vijeće proizvođača. U Izvršnom Vijeću Sabora su tri žene.¹²⁹

Prema podacima iz 1958. godine, žena na poziciji skupštinskih funkcionera (potpredsjednik skupštine, predsjednik skupštinskog odbora ili komisije) je bilo dvije. Maca Gržetić kao predsjednica mandatnog imunitetskog odbora i Kata Pejnović kao predsjednica odbora za predstavke i žalbe. Broj žena narodnih poslanika republičkog Vijeća je devet, a u Vijeću proizvođača ih je bilo sedam. Članovi republičkog Izvršnog Vijeća- samo jedna žena, Anka Berus. Žena na poziciji sekretara Sekretarijata republičkog Izvršnog Vijeća nema. Na čelu Savjeta za zdravlje NRH je žena, Milena Benzon. Sekretar Savjeta za socijalnu politiku je bila Irena Bijelić. Sekretar Savjeta za prosvjetu Maja Veseli. Sekretar Savjeta za nauku i kulturu Anica Magašić. Kada govorimo o predsjednicama kotarskih narodnih odbora, potpredsjednica NO Zagreb je bila Soka Krajačić. Što se tiče predsjednica općinskih narodnih odbora, Milka Planinc je bila predsjednica NO općine Trešnjevka (Zagreb), Katica Kušec predsjednica NO općine

¹²⁸ HR-HDA 1234-12 (Društveni položaj), kut. 180, „Neki aspekti provođenja Rezolucije o osnovnim pravcima društvenog djelovanja na unapređivanju društveno-ekonomskog položaja i uloge žene u socijalističkom samoupravnom društvu“.

¹²⁹ HR-HDA 1234-12 (Društveni položaj), kut. 177, „Različiti podaci o učešću žena“.

Gornji Grad (Zagreb) te Branka Blečić predsjednica NO općine Zamet (Rijeka). Žena sudaca Vrhovnog suda nije bilo. Žena pomoćnika republičkog javnog tužioca isto tako nije bilo. Pomoćnica republičkog pravobranitelja isto tako nema. U Centralnom komitetu Saveza komunista je bilo šest žena: Anka Berus, Beška Frntić, Maca Gržetić, Soka Krajačić, Milka Kuftrin i Kata Pejnović. Ujedno i članica Izvršnog komiteta Centralnog komiteta Saveza komunista je bila Anka Berus. Kada govorimo o funkcionerima republičkog Vijeća sindikata (sekretarijat i predsjedništvo), u sekretarijatu je bila jedna žena- Greta Kavaj. U Predsjedništvu SSH su bile Greta Kavaj, Ruža Turković, Agneza Vostrel i Micika Cerin. U plenumu je ukupno bilo šesnaest žena. U Izvršnom odboru Glavnog odbora Saveza boraca je bilo pet žena- Irena Bijelić, Dara Janeković, Draginja Metikoš, Milka Slijepčević i Emilija Separović. Od ukupno 85 članova plenuma Glavnog odbora Saveza boraca Hrvatske 23 su žene. Ni jedna žena nije bila predsjednik kotarskog odbora Saveza boraca.¹³⁰

Prema podacima iz 1960. godine u SKJ je bilo učlanjeno 167 433 žena ili 16. 6% od ukupnog članstva. U općinskim komitetima SKJ bilo je 3 041 žena ili 13. 8%, a u kotarskim komitetima 515 žena ili 13. 6%. U centralnim komitetima republika broj žena kretao se od 7. 4% do 14%. Prijem žena u SKJ je zaostajao za njihovim sudjelovanjem u proizvodnji i društveno - političkom životu. Naročito se zapažao nedovoljan priljev žena u SKJ iz redova radnica i seljakinja. Od ukupno 105 188 zemljoradnika članova SKJ, samo je 6 003 žena, tj. svega 5. 7%. Analize pokazuju da su u SK najsporije izrastali kadrovi žena. U NRH je od 257 sekretara općinskih komiteta SK žena bilo pet ili 1. 9%. U kotarskim komitetima SK od 27 sekretara samo je jedna žena ili 3. 7%. Situacija je bila bolja u osnovnim organizacijama i tvorničkim komitetima, ali ni tu postotak nije prelazio 10%.¹³¹

Slična je situacija bila i u SSRNJ. U NRH je samo jedna žena bila predsjednik kotarskog odbora SSRN, a ni jedna općinskog. Sudjelovanje žena u odnosu na njihov ukupan broj u mjesnim odborima SSRN iznosilo je 10%, općinskim 13. 4%, kotarskim 20%, a u komisijama općinskog odbora SSRN 20. 6% su činile žene, dok u komisijama kotarskih odbora SSRN postotak je iznosio 18. 8%. Kada govorimo o Savezu sindikata,

¹³⁰ HR-HDA 1234-12 (Društveni položaj), kut. 177, „Savez ženskih društava Jugoslavije, broj: 28/1958“.

¹³¹ HR-HDA 1234-12 (Društveni položaj), kut. 177, „Društveno politička aktivnost žena i kadrovi žena“.

statistika prema spolu je bila slabo razrađena. Međutim, sudjelovanje žena u radu sindikata je bilo slabo što je za posljedicu imalo mali broj žena u sindikalnim rukovodstvima. U većem broju poduzeća su postojali posebni sindikalni aktivni za žene. Osnovni sadržaj njihovog rada je bilo prosvjeđivanje žena te socijalna pomoć bolesnim i povrijeđenim radnicama. Što se tiče Narodne omladine, djevojke su činile 39%. Sudjelovanje djevojaka u rukovodstvima Narodne omladine je bilo bolje nego što je to bio slučaj s rukovodstvima drugih društveno-političkih organizacija. U općinskim i kotarskim komitetima Narodne omladine 23% su činile djevojke. U Centralnom komitetu Narodne omladine NRH od 99 članova 29 su bile žene. U Centralnom komitetu NO Jugoslavije od 106 članova osamnaest je bilo žena. Valja istaknuti da su se poslije Narodne omladine djevojke i mlade žene slabo uključivale u rad drugih društveno-političkih organizacija. Gotovo je bila redovna pojava da se veliki broj djevojaka aktivnih u školama i na fakultetima pasivizira poslije udaje. Razlozi ovome dobrim su dijelom ležali u konzervativizmu i obavezama u obitelji.¹³²

U izboru žena u komitete postignut je određen napredak. Ovo se vidi pri usporedbi podataka iz 1958. godine i 1960. godine. U Centralnom komitetu SKH i Revizionoj komisiji je bilo petnaest žena ili 12. 5%. U ranijem sastavu koji je bio biran na Trećem kongresu bilo je sedam žena ili 9. 2%. Broj žena u kotarskim i općinskim komitetima je porastao, što nije bio slučaj i s tvorničkim komitetima. Za očekivati je da upravo u tvorničkim komitetima bude najveći postotak žena. Isto tako je čudno da su žene više bile zastupljene u kotarskim nego općinskim komitetima. Tako je u kotarskim komitetima bilo 13. 5% žena 1958. godine, a 1960. godine 18. 1%. U općinskim komitetima je 1958. godine bilo 11. 8% žena, dok je 1960. godine postotak iznosio 16. 5%. Što se tiče tvorničkih komiteta 1958. godine bilo ih je 12. 5%, a 1960. godine 12. 7%. U nekim kotarskim komitetima postotak žena je znatno porastao. Tako na primjer u KK SK Slavenska Požega 1958. godine ih je bilo 6. 6%, a 1960. godine 18. 8%. U Splitu 1958. godine 5. 5%, a 1960. godine 20. 4%. U Virovitici postotak se povećao sa 7. 6% u 1958. godini, na 21. 9% u 1960. godini. Znatno povećanje žena je i u dijelu općinskih komiteta na području bivših kotara: Bjelovar s 11. 5% na 17. 5%, Krapina s 3% na 10% te Split sa 7% na 12%. Usprkos ovim povećanjima, žene i dalje nisu bile zastupljene u općinskim i

¹³² HR-HDA 1234-12 (Društveni položaj), kut. 177, „Društveno politička aktivnost žena i kadrovi žena“.

kotarskim rukovodstvima adekvatno postotku kojeg su imale u sastavu cjelokupnog stanovništva.¹³³

U sekretarijatima komiteta je bio vrlo malen broj žena; u kotarskim komitetima svega 5. 3% u odnosu na ukupan broj članova sekretarijata. U općinskim 6. 4%, a u sekretarijatima tvorničkih komiteta 6. 6%. Ovo ni u kojem slučaju nije odgovaralo aktivnosti žena u društveno-političkim organizacijama, samoupravnim organima i organima društvenog upravljanja. Još je teže shvatiti malen broj i postotak žena u tvorničkim komitetima. Iznimke su jedino komiteti drvne industrije, gdje je u ovom pogledu stanje bilo relativno zadovoljavajuće te komiteti poljoprivrednih dobara, u kojima je učinjen napredak u povećanju žena u sastavu komiteta. Nasuprot ovome, u većini komiteta tekstilne industrije broj žena je bio neshvatljivo malen. Od ukupno zaposlenih u tekstilnoj industriji, žena je bilo 64.1%. U SK ih je bilo 43. 4% u odnosu na ukupan broj članova, dok je u tvorničkim komitetima svega 31. 5% otpadalo na žene. Primjerice, Međimurska trikotaža u Čakovcu, gdje je bilo 162 žene u Savezu komunista, a u tvornički komitet je izabrano svega četiri. U Pamučnoj industriji Duga Resa od 177 žena članova Saveza komunista, samo su dvije izabrane u tvornički komitet. Slično je stanje bilo u tvornici konca „Dalmatinka“ u Sinju, „Varteksu“ u Varaždinu, tvornici „Kamensko“ u Zagrebu i drugdje. Dakle, kada je u pitanju bilo biranje žena na rukovodeće položaje, i dalje su bila prisutna zastarjela gledanja i konzervativizam.¹³⁴

8. Usporedba položaja žena u Jugoslaviji s položajem žena u zapadnoj Europi i SAD-u

Ujedinjeni narodi (UN) su 1975. godinu proglasili Međunarodnom godinom žena. Smatrajući problematiku položaja žena važnim pitanjem, razdoblje od 1976. do 1985. je proglašeno Dekadom UN za žene. U navedenom razdoblju je održano par svjetskih konferencija, na kojima je sudjelovalo i predstavništvo SFRJ.¹³⁵ Godine 1979. donesena je Konvencija o ukidanju svih oblika diskriminacije žena, koje je i SFRJ bila potpisnica. Izraz diskriminacija je definiran kao svaka razlika, isključenje ili ograničenje učinjeno na osnovi spola kojemu je posljedica ili svrha da ženama ugrozi ili onemogući priznanje,

¹³³ HR-HDA 1234-12 (Društveni položaj), kut. 177, „Žene u Savezu komunista“.

¹³⁴ HR-HDA 1234-12 (Društveni položaj), kut. 177, „Žene u Savezu komunista“.

¹³⁵ Preuzeto s: <https://www.un.org/en/conferences/women/mexico-city1975> (zadnje posjećeno 15. kolovoza 2022.).

uživanje ili korištenje ljudskih prava i osnovnih sloboda na političkom, gospodarskom, društvenom, kulturnom, građanskom ili drugom području. Države potpisnice su se obvezale uvrstiti u svoje nacionalno zakonodavstvo rodnu ravnopravnost, ukinuti sve diskriminatorne odredbe, jamčiti ženama osnovna ljudska prava i temeljne slobode, poduzeti mjere u cilju ukidanja predrasuda i običaja temeljenih na inferiornosti ženskoga spola, jamčiti ženama ravnopravnost u javnom i političkom životu te drugo.¹³⁶

Godine 1983. SFRJ podnosi izvještaj UN-u o provođenju Konvencije. Navodi se da su izgradnjom socijalističkog društva stvoreni temelji ravnopravnosti spolova te se u prilog tome citiraju odredbe Ustava o biračkom pravu, posebnoj zaštiti majčinstva te ravnopravnosti muškaraca i žena. U daljnjem tekstu se navode podaci o obrazovanju za školsku godinu 1981./1982. prema kojima su oko 48% učenika činile djevojčice. Znakovito je da se ne spominju konkretni podaci po republikama ni ukupan broj učenika. Kao što je poznato, republike nisu bile jednako razvijene tako da se sa sigurnošću može reći da postotak nije svuda bio isti. Isto tako znamo da je udio žena u ukupnom stanovništvu bio veći no udio muškaraca. Prema tome postotak od 48% ne odgovara stvarnom stanju stvari, tj. nije odraz točne reprezentacije. Problem je bio i to što su djevojčice puno češće napuštale školu no dječaci. No Izvještaj ne spominje ništa od toga. Bez pravog konteksta, postotak djevojčica u školi se čini zadovoljavajući. Očito je da su autori Izvještaja nastojali stvoriti sliku o Jugoslaviji kao zemlji koja je puno učinila na polju ravnopravnosti žena te stanje prikazati boljim no što je u stvarnosti bilo. Ako i navode neke probleme, onda ih umanjuju. Primjerice, nezaposlenost. Poznato je da je broj nezaposlenih žena konstantno bio daleko veći no broj nezaposlenih muškaraca. U Izvještaju se navodi da „nadležni organi i organizacije, pre svega samoupravne interesne zajednice za zapošljavanje, stalno preduzimaju odgovarajuće mere za podsticanje bržeg zapošljavanja žena“. Međutim nigdje se ne spominje koje su to točno mjere bile, tko ih je provodio ni kakve su rezultate dale. Kada se u Izvještaju govori o položaju žena na selu, navodi se da je u prošlosti njihov položaj bio težak, no to se promijenilo time što su se u Jugoslaviji one afirmirale kao radnice u poljoprivrednoj proizvodnji.¹³⁷ Postavlja se pitanje zašto ih onda država u popisima stanovništva nije tretirala kao radnice u

¹³⁶ Preuzeto s: <https://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/> (zadnje posjećeno 15. kolovoza 2022.).

¹³⁷HR-HDA 1234-12 (Društveni položaj), kut. 180, „Izveštaj Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije o primeni Konvencije o ukidanju svih oblika diskriminacije žena“.

poljoprivredi nego kao izdržavano stanovništvo. Generalno se može ustvrditi da je Izvještaj ideološki obojan te umanjuje probleme žena i nastoji stanje prikazati idiličnim.

Žensko pravo glasa u SAD-u ostvareno je postupno tijekom 19. i početkom 20. stoljeća. Kulminacija se dogodila 1920. godine usvajanjem Devetnaestog amandmana u Ustav Sjedinjenih Američkih Država kojim je ženama omogućeno biračko pravo. U Ujedinjenom Kraljevstvu je 1918. godine Parlament donio zakon kojim je priznato pravo glasa kućevlasticama iznad 30 godina, suprugama kućevlasticama, najmoprimcima nekretnina s godišnjom rentom iznad pet funti te ženama koje su diplomirale na sveučilištima. No tek su 1928. godine zakonom izvorno nazvanim *Equal Franchise Act* žene izjednačene u pravu glasa s muškarcima.¹³⁸

Ulazak žena u svijet politike je bio spor. Od druge polovice 20.st. sve više žena ulazi u politiku i na vodeće položaje u državama. Prva premijerka u povijesti je bila Sirimavo Bandaranaike, premijerka Šri Lanke od 1960. godine. Zatim 1979. godine Margaret Thatcher postaje premijerkom Ujedinjenog Kraljevstva. Prva predsjednica države u povijesti je bila Vigdis Finnbogadottir, predsjednica Islanda od 1980. godine.¹³⁹

Pravo na pobačaj u SAD-u je legalizirano 1973. godine.¹⁴⁰ Od 1967. godine pobačaj je dekriminaliziran u Nizozemskoj i Ujedinjenom Kraljevstvu. Francuskoj je isto učinila 1975. godine, Italija 1978. godine, Španjolska 1985. godine te Belgija 1990. godine.¹⁴¹ Dakle, kada govorimo o ženskim reproduktivnim pravima vidimo da su žene komunističkih zemalja tu bile u boljem položaju od ostalih.

Godine 1963. u SAD-u je donesen zakon čija je namjera bila izjednačiti plaće muškaraca i žena, tj. propisana je ista plaća za isti posao. Međutim, u stvarnosti žene su zarađivale manje nego muškarci. Unatoč poteškoćama žene u SAD-u 1960-ih godina su se počele baviti poduzetništvom, politikom, znanostima... Javno su se zauzimale za svoja

¹³⁸ VIDA KOVIĆ, "Sufražetkinje i pokret za ženska prava", 69-72.

¹³⁹ Preuzeto s: <http://povijest.net/2018/?p=1456> (zadnje posjećeno 16. kolovoza 2022.).

¹⁴⁰ Preuzeto s: <https://www.plannedparenthoodaction.org/issues/abortion/abortion-central-history-reproductive-health-care-america/historical-abortion-law-timeline-1850-today> (zadnje posjećeno 19. kolovoza 2022.).

¹⁴¹ Preuzeto s: <https://ehne.fr/en/encyclopedia/themes/gender-and-europe/demographic-transition-sexual-revolutions/sin-crime-law-a-history-abortion-in-europe> (zadnje posjećeno 19. kolovoza 2022.).

prava, prosvjedovale i kritizirale vladajuće.¹⁴² Prosvjed je bio nešto ženama Jugoslavije nezamislivo.

Rečeno za SAD vrijedi i za zemlje zapadne Europe. Tijekom 1960-ih dolazi do borbe žena za efektivna prava. Žene su prava dobivena na papiru tražile i u stvarnosti. Uključuju se u politiku i pokušavaju poboljšati svoj i položaj drugih žena.¹⁴³ Dočim je u zemljama zapadne Europe i SAD-a došlo do promjena i u stvarnosti, ne samo na papiru, isto ne vrijedi i za Jugoslaviju.

U demokratskim zemljama zapadne Europe i SAD-u je do promjena položaja žena došlo „odozdo“, tj. žene su kroz različite oblike građanskog aktivizma postupno izborile ravnopravnost i glasačko pravo. Dočim je u komunističkim zemljama situacija bila drugačija. Ovdje se promjena odvila „odozgo“, tj. od strane onih na vlasti.¹⁴⁴ Žene u demokratskim zemljama su bile u prednost jer su imale slobodu govora, tiska i okupljanja. U Jugoslaviji je tek 1980-ih godina došlo do promjene političke klime te je to vrijeme kada su jugoslavenske feministkinje počele otvorenije nastupati.¹⁴⁵

¹⁴² Preuzeto s: <https://www.usnews.com/news/articles/2010/03/12/the-1960s-a-decade-of-change-for-women> (zadnje posjećeno 19. kolovoza 2022.).

¹⁴³ Preuzeto s: <https://ehne.fr/en/encyclopedia/themes/gender-and-europe/feminisms-and-feminist-movements/feminisms-and-feminist-movements-in-europe> (zadnje posjećeno 19. kolovoza 2022.).

¹⁴⁴ GHODSEE; MEAD, „What has socialism ever done for women?“, 104-105.

¹⁴⁵ LORAND, *Feministički izazov socijalističkoj državi u Jugoslaviji*, 101.

Zaključak

Na početku rada je navedeno da je zakon jedna sfera, a njegovo provođenje druga. Kao što je pokazano same zakonske odredbe su štatile ženu, dapače na snazi su bili veoma liberalni zakoni i propisi. Kada bi se položaj žene u Jugoslaviji promatrao samo kroz prizmu propisa moglo bi se zaključiti da je to bilo jedno liberalno, moderno i poticajno društvo. Međutim, takav bi zaključak bio apsolutno pogrešan.

Nameće se teza da su komunisti dolaskom na vlast smatrali da je "žensko pitanje" gotova stvar, da je time što je u Ustavu proklamirana jednakost spolova i ženama dano biračko pravo, riješeno "žensko pitanje". Budući nisu uložili daljnje truda u ovome pravcu, može se reći da je žensko pitanje bilo taktika privlačenja žena u redove partizana.

Prava koja su žene ostvarile nisu bila efektivna, tj. zakonodavac nije uspio promijeniti društvenu stvarnost i utjecati na promjenu mišljenja o ženama kao manje vrijednima, podložnima i slabima. Usprkos svoj silini zakona, malograđanština i zaostalost u pogledima prema ženi nisu bili iskorijenjeni. Preostali problemi s kojima su se žene suočavale, smatrani su njihovim problemima, ne problemima društva.

Kao što je ranije navedeno, Ustavom je bila propisana jednakost spolova u svim područjima državnog, privrednog i društveno-političkog života. Nadalje, propisana je jednaka plaća za jednaki rad. Štoviše, bila je propisana i posebna zaštita žena na osnovi materinstva. Međutim, u radu je dokazano da ovo u stvarnosti nije bio slučaj. Dapače, stvarno stanje je bilo jako daleko od propisane norme. Kroz glavne uloge koje je žena zauzima u društvu (majka, radnica, politički subjekt) pokazano je koliko je zapravo bila obespravljena.

U poglavlju o ženi kao majci bilo je govora o zdravstvenoj i socijalnoj zaštiti, pravu na pobačaj te samohranim majkama. Kao što je više puta navedeno, na osnovi majčinstva, bila je propisana posebna zaštita žene. Međutim, pokazano je da u stvarnosti, svakodnevnom životu, žena nije imala koristi od toga što je u Ustavu pisalo da je posebno zaštićena na osnovi majčinstva. Tako je pokazano da u razmaku od par godina, ne samo

da nije došlo do poboljšanja zdravstvene zaštite, nego je smanjen broj kreveta na ginekološko-porođajnim odjelima. Isto tako, stanje u bolnicama, u smislu opremljenosti, nije bilo na razini medicinske struke. Nadalje, navedeno je da je pobačaj bio dopušten. Međutim, morala se podnijeti posebna zamolba za izvršenje istoga. Komisija koja je razmatrala zamolbu, mogla ju je uvažiti ili odbiti. Pokazano je da zamolbe nisu uvijek pozitivno rješavane. Tako se događalo da pojedinim ženama zahtjev za pobačajem bude odbijen. Preostajalo im je roditi dijete koje očito ne žele ili se okrenuti ilegalnim načinima okončanja trudnoće. Dakle, žena zapravo nije imala kontrolu nad vlastitim tijelom. Što se tiče položaja samohranih majki, navedeno je da je zakon propisivao zajedničku brigu partnera oko uzdržavanja i podizanja djece nakon razvoda. Međutim, pokazano je da je u pravilu sva briga oko djece nakon razvoda braka padala na majku. Visina alimentacije je bila niska te često očevi nisu nikako doprinosili podizanju zajedničke djece. Tako su majka i djeca uglavnom bili prepušteni sami sebi.

Poglavlje o ženi kao radnici posvećeno je pitanjima obrazovanja, problema zaposlenih žena, rada u inozemstvu, odlaska u mirovinu te problemima seoskih žena. Što se tiče obrazovanja, pokazano je da postotak djevojaka u školama nije bio zadovoljavajući. Isto tako, one su češće napuštale školovanje. I dalje je bilo prisutno uvjerenje da ženi nije potrebno obrazovanje. Ovo je posebno bilo izraženo na selu gdje su se djevojke od rane dobi uključivale u poljoprivrednu proizvodnju. Isto tako, ukazano je na problem nepismenosti. Broj nepismenih žena je bio veći od broja nepismenih muškaraca. Čak i kada bi djevojke nastavljale školovanje, onda su mahom upisivale škole koje su se smatrale tradicionalno „ženskim“. To su prije svega bile ekonomske, medicinske i škole za nastavnike. Žene nisu prodrle u sektore privrede koji su nudili lukrativna primanja. Generalno se može ustvrditi da je ženska radna snaga bila mahom nekvalificirana, zaposlena u granama privrede gdje se nisu tražila kvalifikacije nego priučenosť radu, i shodno tome bila manje plaćena. Žene su bile prve na udaru prilikom smanjivanja radne snage. Isto tako, pokazano je da je broj nezaposlenih žena koje su tražile posao, bio daleko veći no broj nezaposlenih muškaraca. Zakonom je bila propisana jednakost spolova, no predrasude nisu bile izbrisane. Ovo posebno vrijedi kada se govori o zapošljavanju. I dalje se davala prednost muškoj radnoj snazi. Smatralo se da je žena manje stabilna u svom zanimanju no muškarac, da nije produktivna kao muškarac i da

više izostaje s radnog mjesta. Dakle, ni po pitanju obrazovanja i zapošljavanja žene nisu imale koristi od toga što je zakonom bila propisana ravnopravnost spolova.

U poglavlju o ženama na selu pokazano je da su gotovo sve seoske žene radile u poljoprivredi. Međutim, pri popisima stanovništva ih se popisivalo kao uzdržavano stanovništvo. Isto tako, broj žena članova zadruga je bio mali, tj. nije odgovarao broju žena koje su sudjelovale u poljoprivrednoj proizvodnji. Na selu je bilo jako shvaćanje da je kuće-domaćin taj koji predstavlja domaćinstvo u zadruzi, usprkos tome što su često žene bile stvarni nosioci kooperativnih obaveza u poljoprivrednoj proizvodnji. Nadalje, mreža zdravstvenih ustanova i zdravstvena kultura su bili slabi na selu. Ovo je posebno vrijedilo za poslijeporođajnu njegu i zaštitu. Dakle, nove zakonske odredbe nisu znatno promijenile položaj žena na selu. I dalje je bio znatan broj nepismenih seoskih žena, djevojke sa sela su često napuštale školovanje nakon četvrtog razreda osnovne škole, na ženi je bilo da vodi brigu o kućanstvu i poljoprivrednoj proizvodnji te je pristup zdravstvenoj skrbi bio otežan.

U poglavlju o ženi na radu u inozemstvu pokazano je da su žene bile jeftina radna snaga plaćena manje u odnosu na muškarce i žene domaće populacije zemlje domaćina. Isto tako su bile i rezerva radne snage koja se potrebi mogla otpuštati budući su radile na mjestima koja nisu zahtijevala kvalifikacije. Dakle, stanje nije znatno odudaralo od onoga u matičnoj zemlji. Što se tiče ostvarenja prava na mirovinu, na temelju podataka je dokazano da su žene korisnice starosne mirovine primale manji iznos no muškarci. Navedeno vrijedi i za korisnice invalidske mirovine. Naravno, ovo je odraz toga što su žene mahom bile zaposlene u industrijskim granama s nižim primanjima.

Točno je da u navedenom razdoblju ostvaren napredak u poboljšanju položaja žene. Međutim, time što je propisana ravnopravnost i ženama dano biračko pravo, efektivno nije došlo do velikih promjena u društvu. To je samo prvi korak u postizanju pune ravnopravnosti. No, vladajući se nisu puno odmaknuli od toga. Bilo je nužno promijeniti svijest ljudi. Ovo se naravno ne događa preko noći time što su donesene nove zakonske odredbe. Ravnopravnost na papiru, i efektivna, društvena ravnopravnost, nisu ista stvar.

Popis izvora i literature

Popis izvora

1. HR-HDA-1234: Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond 1234, Konferencija za društvenu aktivnost žena Hrvatske.

Popis literature

1. 35. "Bakarić, Vladimir". U: *Hrvatska enciklopedija (on-line)*. Pristup ostvaren 31. srpnja 2022. <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=5351>

2. "Broz, Josip - Tito". U: *Hrvatska enciklopedija (on-line)*. Pristup ostvaren 11. kolovoza 2022. <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=9758>

3. DRETAR, Milivoj. "Žene u ratu. Svjedočanstva, sjećanja, zapisi", *Podravski zbornik* (2019), br. 45: 71-84.

4. ERCEG, Sonja; TATAJ, Dora. "Položaj žena u Banskoj Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća", *Essehist* (2020), br. 10: 81-89.

5. "Feministički pokret u Europi". Pristup ostvaren 19. kolovoza 2022. <https://ehne.fr/en/encyclopedia/themes/gender-and-europe/feminisms-and-feminist-movements/feminisms-and-feminist-movements-in-europe>

6. GHODSEE, Kristen R.; MEAD, Julia. „What has socialism ever done for women?“, *Catalyst* 2, (2018), br: 2, 101-133.

7. IVELJIĆ, Iskra. *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*. Zagreb: Leykam international, 2007.

8. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira. "Mara Matočec i žene". *Podravina* 17, (2018), br. 34: 65-74.

9. "Konvencija o ukidanju svih oblika diskriminacije žena". Pristup ostvaren 15. kolovoza 2022. <https://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/>
10. „Kraljevina Jugoslavija u Drugom svjetskom ratu“. Pristup ostvaren 24. kolovoza 2022. <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=29463>
11. LEČEK, Suzana. *Seljačka obitelj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1918. - 1941.* Zagreb: Srednja Europa, 2003.
12. LORAND, Zsotia. *Feministički izazov socijalističkoj državi u Jugoslaviji.* Zagreb: Fraktura, 2018.
13. "Maček, Vladko". U: Hrvatska enciklopedija (on-line). Pristup ostvaren 23. kolovoza 2022. <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=37893>
14. "Mažuranić, Ivan". U: *Hrvatska enciklopedija (on-line)*. Pristup ostvaren 4. kolovoza 2022. <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=39660>
15. "Međunarodna godina žena." Pristup ostvaren 15. kolovoza 2022. <https://www.un.org/en/conferences/women/mexico-city1975>
16. MEŽNARIĆ, Silva. „Jugoslavenska sociologija vanjskih migracija - pokušaj sistematiziranja“. *Migracijske teme* 1 (1985), br. 1: 77-96.
17. OGRAJŠEK GORENJAK, Ida. *Opasne iluzije. Rodni stereotipi u međuratnoj Jugoslaviji.* Zagreb: Srednja Europa, 2014.
18. "Pobačaj u SAD-u". Pristup ostvaren 19. kolovoza 2022. <https://www.plannedparenthoodaction.org/issues/abortion/abortion-central-history-reproductive-health-care-america/historical-abortion-law-timeline-1850-today>
19. "Pobačaj u zemljama Europe". Pristup ostvaren 19. kolovoza 2022. <https://ehne.fr/en/encyclopedia/themes/gender-and-europe/demographic-transition-sexual-revolutions/sin-crime-law-a-history-abortion-in-europe>
20. "Prava žena kroz povijest". Pristup ostvaren 16. kolovoza 2022. <http://povijest.net/2018/?p=1456>
21. ROGIĆ-HADŽALIĆ, Dubravka; KOS, Jadranka. *Nasilje u obitelji 2001. - 2006.* Zagreb: Hrvatski državni zavod za statistiku, 2008.

22. RAJKOVIĆ, Ana. *Dugi ženski marš. Položaj radnica i ženski aktivizam u Hrvatskoj između dvaju svjetskih ratova*. Zagreb: DAF, 2021.
23. ROŠČIĆ, Marijana. „Što je gastarbajterima domovina?“, *Dani hrvatskog kazališta* 45, (2019), br. 1: 308-316.
24. SIMČIĆ, Miro. *Žene u Titovoj sjeni*. Zagreb: V.B.Z., 2008.
25. SKLEVICKY, Lydia. *Konji, žene, ratovi*. Zagreb: Druga, 1996.
26. SKLEVICKY, Lydia. *Žene i moć: povijesna geneza jednog interesa*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku; Hrvatska sveučilišna naklada, 2020.
27. ŠOLJAN, Marija, ur. *Žene Hrvatske u Narodnooslobodilačkoj borbi*. Zagreb: Glavni odbor Saveza ženskih društava Hrvatske, 1955.
28. ŠOLJAN, Marija, ur. "Pejnović, Kata". U: *Žene Hrvatske u Narodnooslobodilačkoj borbi*. Zagreb: Glavni odbor Saveza ženskih društava Hrvatske, 1955, 184-185.
29. ŠVOB, Melita. "Migracije žena Jugoslavije: odlazak, boravak, povratak". *Migracijske teme*, (1990), br.6: 3-11.
30. VIDAKOVIĆ, Dina. "Sufražetkinje i pokret za ženska prava". *Essehist* 3, (2011), br. 3: 68-72.
31. VALKOVIĆ, Ljubomir, ur. *Ustav Socijalističke Federativne Jugoslavije. Ustav Socijalističke Federativne Republike Hrvatske*. Zagreb: Narodne novine, 1989.
32. "Zakon o jednakim plaćama" Pristup ostvaren 19. kolovoza 2022. <https://www.usnews.com/news/articles/2010/03/12/the-1960s-a-decade-of-change-for-women>
33. ŽELJKO, Darija. "Obiteljsko pravni položaj žena u Hrvatskoj u razdoblju od 1914. do 2014. godine", *Pravnik* 48, (2014), br. 96: 24-48.